

ՄԻՋՅԱՄԱՔԱՄԱՍԱՅԻՆ ԿԵՆՑԱՂ ՄԸ.
ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԱՐԵՒԵԼԱ-ՀՆԴԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՏՆՕՐԷՆ
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԱՐԳԱՐԱՅ ԱԻԱԳՇԵՆՅԻ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ
ՄԱՆՐԱՊԱՏՍՈՒԹԻՒՆԸ (Global Microhistory) (1666-1688)

Սեպուի Դալիթ Ալանես

1670ի աշնան, դոմինիկեան միսիոնար եւ ճամբորդ Տոմինիո Ֆերնանտես Նաւառեթէ Հարաւ-արեւելեան Հնդկաստանի Մասուլիփամ նաւահանգիստը կը հասնէր ու անմիջապէս բնակութիւն կը հաստատէր, իր չինացի ծառաներուն հետ, քաղաքի նորահաստատ ֆրանսական օթեակին մէջ: Ինչպէս Նաւառեթէ նշած է "Tratados historicos, politicos, ethicos, y religiosos de la monarchia de China" («Պատմական, քաղաքական, բարոյական եւ կրօնական ուսումնասիրութիւններ Չինաստանի թագաւորութեան մասին») վերնագրուած իր ուղեգրութեան մէջ, Կոլքոնտայի թագաւորութեան Քուլթրայ Շահի սուլթանները, որոնք կը տիրապետէին Մասուլիփամի եւ շրջակայ Գորոմանտէլի ծովափին, արդէն անգլիական եւ հոլլանտական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւններուն արտոնած էին սեփական առեւտրական կայաններու հաստատումը քաղաքին մէջ: Compagnie des Indes

Orientales-ը (Արեւելեան Հնդկներու Ընկերութիւնը) 1664ին հիմնուած էր Ֆրանսայի Ելեւմտից նախարար Ժան-Պաթիսթ Գոլպեռի կողմէ: Բայց ֆրանսացիները ուշացումով մուտք կը գործէին Հնդկաց ովկիանոսի առեւտրական աշխարհը, որուն բաւական անպատրաստ էին նաեւ: Անոր շուկաներուն եւ մշակոյթներուն «կուտակուած գիտութեան» պակասին հետեւանքով, Գոլպեռ կը պարտադրուէր ֆրանսական այս ազգային ձեռնարկութեան ղեկավարութիւնը երկու օտարականներու վստահելու: Անոնցմէ մէկը՝ հոլլանտական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան (VOC) նախկին ընդհանուր տնօրէն Ֆրանսուա Գարոնը, ֆրանսական Ընկերութեան երկու ընդհանուր տնօրէններէն մէկն էր: Միւսը Սպահանէն գոհարներու եւ մետաքսի վաճառական մըն էր՝ Martin Marcara Avachintz (Մարտիրոս որդի Մարգարայ Աւաքչէնցի) անունով, որ Հնդկաստանի, Իրանի եւ Հնդկաց ովկիանոսի Ընկերութեան բոլոր առեւտրական կայաններուն շրջանային տնօրէնն էր:

Նաւառեթէ կը հասնէր Մասուլիփամ, երբ սուլթան Ապտուլլահ Քուլթրայ Շահէն հազիւ ֆերման մը հրապարակած էր, որ ֆրանսացիներուն կ'արտոնէր սեփական առեւտրական կայանի հաստատումը, որուն մեծ օթեակին մէջ դոմինիկեան կղերականը ջերմ ընդունելութեան կ'արժանանար: Իր ուղեգրութեան մէջ, Նաւառեթէ կը նշէր, թէ Մարգարայ՝ Հայ կաթողիկէ մը, որ «Հոռոմ, Յլորանս եւ Փա-

1 Հեղինակը կը փափաքի իր խորին շնորհակալութիւնները յայտնել Հորի Պերպերեսին, Օլիվիէ Ռապէտի եւ Կիյոմ Քալաֆայի իրենց կարեւոր տեսակետներուն համար, ինչպէս եւ Թիերի Օհարերայի, որ հեղինակին օժանդակեց ԺԷ. դարու ֆրանսերէնէն թարգմանութիւնները ճշգրտելու համար: Հեղինակը նաեւ իր երախտապարտութիւնը կը յայտնէ վարդապետ Մատթէոսեանին իր կատարած հայացման աշխատանքին համար, ինչպէս եւ Մերոսման Կարապետեանին եւ «Հանդէս Ամսօրեայի խմբագրութեան իրենց օգնութեան եւ համբերութեան համար: Հուսկ, հեղինակը շնորհակալութիւն կը յայտնէ Միսիոնարեան Միաբանութեան Արքայապետ Զ. Միսիոնարի Քիլիպետեանին կարգ մը միւսեր իրեն մատչելի դարձնելու համար:

րիզ եղած էր», իբրեւ ֆրանսական ընկերութեան տնօրէն «ձեռք ձգած էր առեւտրական կայանին հաստատումը Կոլքոնտայի մէջ, հոլլանտացիներու եւ անգլիացիներու վայելած նոյն առանձնաշնորհումներով»²:

Ֆրանսայի համար առեւտրական կեդրոնի մը ձեռքբերումը Հնդկաստանի ամենէն վաճառաշահ նաւահանգիստներէն մէկուն մէջ յաջողութիւն մըն էր, որ սակայն կարճատեւ եղաւ: Փոխան վարձատրութեան, Մարգարայ բրտօրէն կը ձեռքբերուէր Ընկերութեան գրամները իւրացուցած ըլլալու կեղծ մեղադրանքով³: Նաւառեթէ, որ իրադարձութիւններուն ականատես եղած է, կը նկարագրէ շարունակութիւնը:

Մէկ խօսով՝ Ս. Մարթէոսի օրը [17 Սեպտեմբեր 1670], իր մէկ սանը մեծ հանդիսատեսամբ կնիւղէ ետք, զինք բռնեցին մեծ աղմուկով, եւ իր որդին բռնեցին: Մարգարայի [Macara] ծառաները փախան եւ ֆաղափին իսլամ կուսակալին պատմեցին եղածին մասին: [Ան յաջորդ օրը] 300 հոգի դրկեց՝ գերագոյն ֆաղափակաւ դատարի գլխատրութեամբ, կայեանը պաշարելու եւ ամեն մթերքի մուտքը արգիլելու համար, եւ այդպէս զիրենք պարտադրելու, որ Մարգարան ազատ արձակէին⁴:

Եկեղեցականը հաւանաբար չէր գիտեր, եւ այդ պատճառով նշած չէ, որ Մարգարայի ձեռքբերութիւնը արգիւնքն էր իր հոլլանտացի պետին՝ ընդհանուր տնօրէն

Ֆրանսուա Գարոնի երկարատեւ ծրագրումին, որ անհամաձայնութիւն մը ունեցած էր անոր հետ եւ կ'ուզէր անկէ ձեռքազատուիլ՝ Ընկերութեան գրամները իւրացնելու ամբաստանութիւնը յարուցելով: Նաւառեթէ կը պատմէ, թէ ինչպէս ձեռքբերութեան գրեթէ ամիս մը ետք՝ 17 Հոկտեմբերին, Մարգարան, որդին՝ Միշէլ/Միւքէլ Դարչակ, նոր կնքուած եղբորորդին՝ չորսամեայ Մատթէոսը, եւ ուրիշ եղբորորդի մը՝ Նազարէթը, գիշերուան ժամը 11ին նաւակ մը կը քշուէին եւ քարափը սպասող La Couronne ֆրանսական նաւը կը տարուէին: Անոնք շղթայակապ նետուած են նաւուն պահեստը, որ անոնց գնտանը կը դառնար յաջորդ երեք-չորս տարիներուն: Գարոնի հրամանով, կալանաւորները քշուած են Հնդկաց ովկիանոսի մէկ նաւահանգիստէն միւսը, սկսելով ճամբորդութեամբ՝ Մասուլիփամէն մինչեւ Սուրաթ, ուր անոնց միացած է Նաւառեթէն, որուն հետեւած է վերադարձ մը դէպի Մասուլիփամ, ապա ուրիշ ուղեւորութիւն մը դէպի Պանթամ (Հարաւարեւելեան Ասիա), նախքան մեկնումը Ֆրանսա՝ եղծանումի (corruption) մեղադրանքով դատաւարութեան ենթարկուելու համար: Բանտարկեալները աւելի եւս պատժելու համար, դէպի Ֆրանսա ծովային ճամբորդութեան ամենէն երկար ճանապարհը ընտրուած է՝ Պրագիլի ճամբով: Վերապրելով իր կրած չարչարանքները, Մարգարայ Ընկերութիւնը դատի տուած է 1676ին: Երկար դատաւարութենէ մը ետք, որուն համար ան իր անմեղութիւնը փաստող բազմաթիւ ինքնակենսագրական տպագիր գրքոյկներ պատրաստած էր (ծանօթ Factum անունով), արքայական նպաստաւոր դատաւիճիւն մը ստացած է: Այս տպագիր գրքոյկներէն օրինակներ պահպանուած են Ֆրանսայի Ազգային Գրադարանին (Bibliothèque Nationale de France, BNF) եւ Ազգային Արխիւին (Archives Nationales) մէջ, հարիւրաւոր ինքնակենսագրական հազուագիւտ էջեր հայթայթելով

2 Dominic F. Navarrete, *An Account of the Empire of China, Historical, Political, Moral and Religious, written in Spanish, in "A Collection of Voyages and Travels, Some now first Printed from Original Manuscripts..."*, vol. 1 (London, 1704), p. 316. Տե՛ս նաեւ Hakluyt Societyի նորագոյն վերահրատարակումը՝ *The Travels and Controversies of Father Domingo Navarrete*, vol 2, ed. J. S. Cummins (Cambridge: Cambridge University Press, 1962), p. 323:
3 Sanjay Subrahmanyam, *Three Ways to be a Stranger: Travails and Encounters in Early Modern Europe*, Waltham, MA, Brandeis University Press, 2011, p. 20.
4 Նոյն տեղում:

Մարգարայի գունագեղ կեանքին տարբեր կողմերու մասին: Ըստ երեւոյթին, Ֆրանսական Ընկերութեան ԺԹ. դարու պատմաբան Փօլ Քեփելին առաջին անգամ անոնց ուշադրութիւն դարձուցած է «Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւնը եւ Ֆրանսուա Մարթէն» ("La Compagnie des Indes Orientales et François Martin") դասական աշխատութեան մէջ (1908): Այնուհետեւ, *Factum*ները մոռացութեան մատնուած են մինչեւ որ Ֆրանսացի գիտնական Կապրիէլ Ռանթոանտրո վերստին կեանքի կոչած է զանոնք, ինչպէս եւ Մարգարայի այլ դատական փաստաթուղթեր⁵: Անկէ ի վեր, անոնք մնացած են չուսումնասիրուած: Ռանթոանտրոյի քայլերուն հետեւելով, Ինա Բաղդիանց Մագ-Գէյպ գլուխ մը նուիրած է *L'affaire Marcarahin*, ինչպէս այս պարսկահայուն դատը ժամանակին ծանօթ էր⁶: Սակայն, սոյն յօդուածը ցոյց պիտի տայ, որ Մարգարայի պատմութիւնն ու գայն ներկայացնող փաստաթուղթերը իրենց բոլոր կարելիութիւնները սպառելէ հետո եւ:

Ըստ Մագ-Գէյպի ուսումնասիրութեան՝ «Մարգարայի պատմութիւնը, թէեւ խիստ հետաքրքրական որպէս այդպիսին, շատ աւելի կարեւոր է, քան ինչ որ կարելի է սպասել առաջին հայեացքով: Ան ո՛չ միայն շատ արժէքաւոր տեղեկութիւններ կը մատուցանէ Հնդկաստանի հայ վաճառականներու կարեւորութեան մասին, այլեւ եզակի նկարագրութիւն մը կ'ընծայէ Հնդկահայերու փոխյարաբերութեան մասին: Ան համակամութեան (solidarity) պատմութիւն մըն է»⁷: Ասիկա կրնայ ճիշդ ըլլալ, բայց պատմութեան հիմնական հե-

տաքրքրութիւնը Հնդկահայ վաճառականներու մասին ըսածին մէջ չի կայանար: Մարգարայի փաստաթուղթերը, թէեւ բոլորովին լուռ չեն անցնիր ենթացամաքամասին մէջ կամ այլուր գտնուող հայ վաճառականներու վրայէն, բաւական ժլատ են երբ խօսքը նման տեղեկութիւններու մասին է: Ի վերջոյ, ուրիշ, շատ աւելի լաւ աղբիւրներ կան, որոնց կարելի է դիմել այս նիւթին առիթով⁸:

Այս յօդուածը ցոյց պիտի տայ, որ Մարգարայի դժբախտութիւններու պատմութեան մէջ թերեւս աւելի նշանակալից է այն լոյսը, զոր կրնայ սփռել վաղ արդի շրջանի համաշխարհային զարգացումներու վրայ, որոնք Եւրոպայի եւ Հնդկաց ովկիանոսի պատմութիւնները կը կապեն: Ի մասնաւորի, Մարգարայի պատմութիւնը իտէպլ թղթածրար մը կրնայ ներկայացնել պատմաբաններու կողմէ վերջերս «համաշխարհային մանրապատմութիւն» (global microhistory) կոչուած երեւոյթի ուսումնասիրութեան համար⁹: Այլ խօսքով, Մար-

⁸ Մագ-Գէյպի կատարած ուսումնասիրութիւնը Նոր Զուղայի առետուրի մասին ընդհանրապէս եւ անոր գլուխը Մարգարայի մասին մասնատրապէս ընդգծելի են արխիւային փաստաթուղթերու գրեթէ ամբողջական անտեսումով, յատկապէս՝ Աոյնիքն վաճառականներու կողմէ իրենց, այժմ անհետացած բարբառով արտադրուած հազարաւոր փաստաթուղթերուն: Հեղինակը ի մասնատրի անուշադրութեան մատնած է Հնդկաստանէն բազմաթիւ փաստաթուղթերը, որոնք պահուած են Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի դիւանին մէջ, եւ որոնք կ'ընծայեն շատ աւելի կեանքի «նկարագրութիւն մը Հնդկաստանի հայերու միջեւ գոյութիւն ունեցած յարաբերութեան մասին», քան Մարգարայի տպագիր *factum*ներէն որեւէ մէկը, որոնք Մագ-Գէյպի արխիւային պրպտումներուն տարողութիւնը կը գերազանցեն եւ Աոյնիքի Մարգարայի երկարատեւ դատաւարութեան տպագիր փաստաթուղթերուն ամբողջութիւնը չեն կազմեր: Եզրը ստեղծուած է Թոնիօ Անտրադէի կողմէ (Tonio Andrade, *A Chinese Farmer, Two Black Boys, and a Warlord: Towards a Global Microhistory*, "Journal of World History", 21, 4 (2011), pp. 573-591): Տե՛ս նաեւ Sebouh Aslanian et al.

⁵ Gabriel Rantoandro, *Un marchand arménien au service de la compagnie française des Indes: Marcarah Avanchin*, Archipel 17 (1979), էջ 99-114:
⁶ Ina Baghdiantz McCabe, *The Shah's Silk for Europe's Silver: The Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India, 1530-1750*, Atlanta, Scholars Press, 1999, pp. 295-325.
⁷ Նոյն տեղում, էջ 296:

գարայի դատավարութեան խիստ հետաքրքրաշարժ պատմութիւնը եւ անոր ստեղծած մանրամասն թղթակոյտը, փաստորէն, կրնան նիւթ դառնալ իտալացի մանրապատմաբաններ էտտարտօ Կրենտիի եւ ապա Գարլօ Կինցպուրկի կողմէ իբրեւ "l'eccezionale normale" (բացառիկ կանոնաւոր) բնորոշուած երեւոյթին: Այս եզրոյթը առաջին անգամ գործածուած է Կրենտիի կողմէ՝ նկարագրելու համար թէ՛ արտակարգ փաստաթուղթեր եւ թէ՛ լուսանցքային անհատներ, որոնք, «եթէ մանրավերլուծական ճիշդ ընթացման ենթարկուին, կրնան այսուհանդերձ լուսաբանել լայն միտումներ»¹⁰: Մարգարայի պարագային, անոր մանրապատմութեան զգուշաւոր վերապատմումը կը խոստանայ լոյս սփռել Ֆրանսական *Compagnie des Indes Orientales*ի քիչ ուսումնասիրուած պատմութեան վրայ, ինչպէս եւ Ֆրանսական ազդեցութեան յաջորդական ծաւալումին ու փլուզումին՝ Հնդկաց ովկիանոսի երկայնքին: Այսպէսով, Մարգարայի կեանքը եւ անոր դատավարութեան փաստաթուղթերը վաղ արդի պատմութեան երեք կապակից երեսակներու աւելի լաւ ընկալում մը կրնան հրամցնել: Առաջին հերթին, իբրեւ մանրապատմութեան փորձարկում, Մարգարայի գործը թոյլ կու տայ տեղական լոյս սփռել Ֆրանսական *ancien régime*ի իրաւական համակարգի ընկերային եւ մշակութային պատմութեան վրայ՝ Լուրդովիկոս Ժ.Ի թագաւորութեան տարի-

ներուն, յատկապէս՝ Ֆրանսական իրաւական վարոյթներու մէջ *factum*ներու կամ իրաւական ամփոփագրերու գործածութեան մասին: Երկրորդ, ինչպէս Սանճայ Սուպրամանիամ վերջերս յիշեցուցած է, այս պատմութիւնը նաեւ կը բացայայտէ լարուած փոխազդեցութիւնը երկու հակընդդէմ եւ խիստ տարբեր առեւտրական ցանցերու միջեւ, որոնցմէ մէկը ստեղծուած էր արդի դիւանակալական ընկերութեան (*bureaucratic corporation*) բնորդին հետեւելով, թէեւ առանց անոր մակարդակին հասնելու, իսկ միւսը հիմնուած էր համաշխարհային առեւտուրի սփիւռքեան եւ ընտանեկան կազմակերպութեան մը վրայ, որ վստահութիւն եւ համակամութիւն ստեղծելու եւ պահպանելու կարողութիւն ունէր: Երրորդ եւ թերեւս ամենէն հետաքրքրական կէտը այն է, որ Մարգարայի պատմութիւնը եւ անոր դատավարութեան արձանագրութիւնները խորապէս կը ցոլացնեն վաղ արդի Ֆրանսական ըմբռնումները «Արեւելքի» եւ իր ժողովուրդին մասին, եւ կրնան օգնել հասկնալու, թէ «ազնուականութեան» Ֆրանսական տեսակէտները ինչպէս կը տարբերէին ազնուականութեան մեկնակերպէն Ասիոյ եւ, ի մասնաւորի, հայոց մէջ: Մարգարայի արկածալից կեանքի մանրապատմական քննութեան ձեռնարկելէ առաջ, նախ կարեւոր է հաշուի առնել Եւրոպան ու Հնդկաց ովկիանոսը կապող վաղ արդի առեւտրական եւ կայսերական ցանցերու լայն պատկերը: Ի մասնաւորի, պէտք է քննենք Եւրոպական եւ յատկապէս Ֆրանսական առեւտրական ցանցերու բազմացումը, որոնք կառուցուած էին պետականօրէն ստեղծուած Արեւելա-Հնդկական ընկերութիւններու միջոցով, եւ թէ ինչպէս անոնք տարբերած են հայկական եւ աւելի լայն հասկացողութեամբ՝ ասիական ցանցերէ, որոնք սփիւռքի, ազգակցութեան եւ վստահութեան կապերու, ինչպէս եւ ընտանեկան ընկերու-

AHR Conversation – How Size Matters: The Question of Scale in History, "American Historical Review" (December, 2013), pp. 1431-1472 եւ Francesca Trivellato, *Is there a future for Italian Microhistory in the Age of Global History?*, "California Italian Studies" 2, 1 (2011), pp. 1-22: Բարձրադաս կիրառումի մը համար, տե՛ս John-Paul A. Ghobrial, *The Secret Life of Elias of Babylon and the Uses of Global Microhistory*, "Past and Present" (December, 2013), pp. 1-43:
¹⁰ Trivellato, *Is there a future for Italian Microhistory in the Age of Global History?*, pp. 4-5.

Թիւններու ու ընտանեկան վարկի կառոյցներու վրայ հիմնուած էին:

Compagnie des Indes orientalesը եւ Նոր Ջուդայի առևտրական սփիւռքը. Հակառակորդ ցանցեր Հնդկաց ովկիանոսին մէջ

Լուղովիկոս ԺԴ-ի կողմէ տրուած 1 Սեպտեմբեր 1664 թուակիր փաստաթուղթ մը հռչակած է Compagnie des Indes Orientalesին ստեղծումը, որուն ընձեռած է բազմաթիւ առանձնաշնորհումներ¹¹: Այս առանձնաշնորհումներուն շարքին էին օտար պետութիւններու կամ գերիշխան Հաստատութիւններու հետ դիւանագիտական դաշինքներ կամ համաձայնութիւններ ստորագրելու, հող պահելու եւ պետութեան պէս օրէնսդրութիւն վաւերացնելու, սեփական զինեալ ուժեր ունենալու իրաւունքները, ինչպէս եւ, թերեւս ամենէն կարեւորը, «նաւարկելու եւ առեւտուր ընելու, մեր բոլոր այլ Հպատակներու բա-

ցառութեամբ, Բարեյուսոյ Հրուանդանէն մինչեւ ամբողջ երկայնքը Հնդկաստանի եւ Արեւելեան ծովերուն, նոյնիսկ մինչեւ Մակելլանի նեղուցը, բոլոր Հարաւային ծովերուն մէջ, յիսուն յաջորդական տարիներու ժամանակով՝ առաջին նաւերուն թագաւորութենէն մեկնումի առաջին օրէն սկսեալ» լման մենաշնորհը վայելելու¹²: Այս առանձնաշնորհումները ուղղակի ներշնչուած էին 1602ին հիմնուած հոլլանտական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութենէն (VOC), օժտուած՝ մնայուն բաժնետիրական սկզբունքով եւ դիւանակալական վարչական կառոյցով, որոնք «կազմակերպական բնորդ» մը հայթայթեցին¹³ փաստօրէն վաղ արդի շրջանին Հաստատուած բոլոր եւրոպական Արեւելա-Հնդկական ընկերութիւններուն, ներառեալ անգլիա-

12 Կանոնադրութիւնը 48 յօդուած ունի եւ վերագրուած է «Declaration du Roy, l'une, Portant établissement d'une Compagnie pour le Commerce des Indes Orientales, l'autre en faveur des Officiers de son Conseil & Cours Souveraines intéressées en ladite Compagnie, & en celle des Indes Occidentales» (Փարիզ, 1664): Աղբիւրը՝ «Recueil de pièces, la plupart imprimées, sur la Compagnie française pour le commerce des Indes orientales», Ms. 8972, BNF: Մեմաշնորհային առանձնաշնորհումին համար, տե՛ս յօդուած XXVII (folio 54), դիւանագիտական [քայլեր] ձեռնարկելու գերիշխանութեան առանձնաշնորհումներուն համար [le pouvoir & faculté d'establis des Juges pour l'exercice de la Justice Souveraine], տե՛ս յօդուածներ XXXI եւ XXVI, իսկ հողատարածք գրաւելու եւ պահելու իրաւունքը ներկայացուած է յօդուած XXVIIIի մէջ: Սոթթաս (Histoire de la Compagnie Royale, էջ 10-14) արքայական կանոնադրութեան համառոտ քննարկում մը կը մատուցանէ՝ ամենէն կարեւոր յօդուածներուն վերատպումով:

13 Julia Adams, Principals and Agents, Colonialists and Company Men: The Decay of Colonial Control in the Dutch Indies, - "American Sociological Review", 61, 1 (1996), pp. 12-28 (յատկապէս՝ էջ 13): Լայն քննարկումի մը համար, տե՛ս Niels Steensgaard, The Companies as a Specific Institution in the History of European Expansion, in "Companies and Trade: Essays on Overseas Trading Companies during the Ancien Régime", eds. Leonard Blussé and Femme Gastra, Leiden, Leiden University Press, 1981, pp. 245-264:

11 Ֆրանսական Արեւելեան-Հնդկական Ընկերութիւնը, իր տարբեր մարմնաւորումներով, եւրոպական նմանօրինակ ընկերութիւններու մէջ նուազ ուսումնասիրուածներէն մէկն է: Այսպիսի պարագայ մը կը ներկայացնէ, յատկապէս, Գոլպեոի կողմէ 1664ին հիմնուած Compagnie des Indes Orientalesը: Այս Ընկերութեան եւ Հնդկաց ովկիանոսի ֆրանսական առևտրի ընդհանուր պատմութեան համար, տե՛ս հետեւեալ երկու դասական գործերը՝ Paul Kaepelin, La Compagnie des Indes Orientales et Francois Martin: Etudes sur L'histoire du Commerce et des Etablissements Français dans l'Inde Sous Louis XIV (1664-1719), Paris, Librairie Maritime et Coloniale, 1908, եւ Jules Sottas, Histoire de la Compagnie Royale des Indes Orientales, 1664-1719, Paris, Librairie Plon, 1905: Գիտական աւելի նոր գործերու համար, տե՛ս Charles Woosley Cole, Colbert and a Century of French Mercantilism, New York, Columbia University Press, 1939, pp.475-532, Glenn Joseph Ames, Colbert's Indian Ocean Strategy, 1664-1674: A Reappraisal, "French Historical Studies", 16, 3 (1990), pp. 536-559, Glenn Joseph Ames, Colbert, Mercantilism, and the French Quest for Asian Trade, De Kalb, Northern Illinois University Press, 1996:

կան (1600), դանիական (1616) եւ շատ աւելի ուշ՝ Ֆրանսական ընկերութիւնները¹⁴: Ֆրանսական Ընկերութեան կազմակերպական կառոյցն ալ հոլլանտական VOCին նման էր: Փարիզեան նստավայրով տնօրէններու խորհուրդ մը (chambre générale or assemblée générale, համապատասխան՝ հոլլանտական Heren XVII-ին կամ տասնեօթ տնօրէններու խորհուրդին, որ ընկերութիւնը կը վարէր Ամսթերտամէն կամ Հոլլանտայի այլ վայրերէ) եւ այլ քաղաքներու մէջ շարք մը աւելի փոքր խորհուրդներ (chambres particulières) կը գործէին, որոնց 21 տնօրէններէն տասներկուրեքը յատկացուած էին Փարիզի, բաժնետէրերուն կողմէ ընտրուած էին եւ ուղղակի անոնց հաշուետու էին¹⁵: Միւս Արեւելահնդկական ընկերութիւններուն նման, Ֆրանսական ծաւալումը Հնդկաց ովկիանոսին մէջ հիմնուած էր զինուած առեւտրական կայաններու (comptoirs) Հաստատումին վրայ կարեւոր նաւահանգիստներու մէջ, սովորաբար տեղական տիրակալներու կողմէ ֆերմաններով արտայայտուած առատաձեռն թոյլտուութեամբ: Այս առեւտրական կայանները կենսական դեր մը ունէին, որովհետեւ հոն Հաստատուած ընկերութեան պաշտօնատարներ-

րուն թոյլ կու տային արեւելեան ապրանքներ (Համեմներ, հիւսուածեղէններ եւ այլ պերճանքի նիւթեր) գնել, ամբարել եւ առաքել եւրոպական սպառողական շուկային: Ճորթ Տօֆէն՝ Մատակասքարի մէջ, վաղ կեդրոն մը հանդիսացած է Հարաւարեւելեան Ասիոյ comptoirներու աւելի լայն ցանցին, որուն առաջին կէտերը եղած են Սուրաթ (1668), Մասուլիփաթամ (1670), Փոնտիշեոի (1674) եւ Չանտերնակոր (1692)՝ Պենկալի ծոցին մէջ: Այս բոլոր վայրերուն մէջ (թերեւս վերջինի բացառութեամբ), Ֆրանսացիները, իբրեւ ուշ ժամանողներ, մեծ դժուարութիւններ ունեցած են իրենց անգլիացի եւ հոլլանտացի մրցակիցներուն հետ, որոնք շատ աւելի կանուխ հասած ու Հաստատուած էին:

Մովեզերային առեւտրական կայաններու հոլլանտական եւ անգլիական համակարգը նմանակելու կողքին, Ֆրանսացիները նաեւ բաժնետիրական սկզբունքը փոխ առած են իբրեւ պետականօրէն վաւերացուած իրենց ընկերութեան հիմքը: Տեսականօրէն, Ֆրանսական ընկերութեան սկզբնական դրամագլուխը կազմուելու էր ոչ-պետական բաժնետէրերու ներդրումներու անանուն հաւաքման միջոցով: Գործնականին մէջ, սակայն, ի տարբերութիւն հոլլանտական եւ անգլիական ընկերութիւններուն, Ֆրանսական պետութիւնը՝ յանձին Լուղովիկոս ԺԴ-ի, ճնշիչ վերահսկողութիւն մը ունեցած է Ֆրանսական Ընկերութեան վրայ եւ ներդրած է Ընկերութեան սկզբնական 15 միլիոն լիվրի դրամագլուխի երեք միլիոնը: Յաւելուածաբար, Ֆրանսական արքունիքի անդամներ, ներառեալ մայր թագուհին եւ "noblesse de robe"ը, հինգ միլիոն լիվր ներդրած են¹⁶:

14 Համեմատական օգտակար քննարկումի մը համար, տե՛ս Օմ Փրաքաշի ուղեգրային գործը այս կայրածին մէջ՝ European Commercial Enterprise in Pre-Colonial India, որ կը կազմէ New Cambridge History of Indiaի հինգերորդ հատորը (Cambridge, Cambridge University Press, 1998), chapter 3, եւ յատկապէս Louis Dermigny, East India Company et Compagnie des Indes, in "Sociétés et compagnie de commerce en Orient et dans l'océan Indien", Acte du huitième Colloque international d'histoire maritime, Paris, S.E.V.P.E.N, 1970:

15 Dermigny, East India Company et Compagnie des Indes, էջ 459. տե՛ս նաեւ Ames, Colbert, Mercantilism and the French Quest, էջ 19. Dirk Van der Cruysse, Siam & the West, 1500-1700, London, Silkworm Books, 2000, p. 103. Van der Cruysse, ed., Barthélemy Carré, Le Courier du Roi en Orient: Relations de deux voyages en Perse et en Inde, 1668-1674, Paris, Fayard, 2005, p. 29:

16 Glenn Joseph Ames, Colbert's Indian Ocean Strategy, 1664-1674: A Reappraisal, "French Historical Studies", 16, 3 (1990), p. 539: Ֆրանսական Ընկերութեան եւ հոլլանտական ու անգլիական իր աւելի հին տարբերակներուն միջեւ գոյութիւն ունեցող կտրուկ տարբերութիւններուն համար,

Կարճ ասած, դրամագլուխի հանրագումարին կէսէն պակասը մասնաւոր առեւտրականներու բաժնետիրութեան արդիւնքն էր: Նոյնիսկ հրապարակային բաժնեթուղթերը ինքնաբերաբար կերպով «մասնաւոր առեւտրականներու» կողմէ գնուած էին, ինչպէս անգլիացիներու եւ հոլանտացիներու պարագան էր, այլ պարտադրանքով, ինչ որ ցոյց կու տար թագաւորութեան «անթաքոյց ղեկավարամիտութիւնը» (*unsubtle dirigisme*)¹⁷: Պետութեան հիմնական դերակատարութիւնը ֆրանսական ընկերութեան գործերուն մէջ զայն յստակօրէն զանազանած է անգլիական կամ հոլանտական ընկերութիւններէն, եւ հաւանաբար Հնդկաց ովկիանոսին մէջ անոր անփայլ գործունէութեան ազդակներէն մէկը եղած է:

Ֆրանսական Արեւելա-Հնդկական ընկերութիւնը, ի տարբերութիւն անգլիական եւ հոլանտական ընկերութիւններուն, գրեթէ ամբողջութեամբ ձեռակերտն էր քանի մը հոգիի (գլխաւորաբար՝ Գոլպեռի) Փարիզի մէջ, մինչ միւս երկուքը տարիներու յղացում մը ունեցած էին¹⁸: Ուստի, ան ի սկզբանէ կաղացած է իր գործունէութեան մէջ, որուն պատճառը Հնդկաց ովկիանոսի անբաւարար «կուտակուած առեւտրական իմացութեանէն» կը բխի՝ Հնդկաստանի եւ Հնդկաց ովկիանոսի շուկաներու, լեզուներու եւ առեւտրական եղանակներու մասին¹⁹: Այս սահմանափակումը դարմանելու համար, Գոլպեռ ղեկավարած է Ֆրանսայէն դուրս պաշտօնեաներ հաւաքագրելու քաղաքականութեան, որ

տե՛ս Michel Morineau, *Les grandes Compagnies des Indes orientales (XVIIe-XIXe siècles)* (Paris: Presse Universitaire de France 1994), էջ 45, եւ Dermigny, *East India Company Compagnie des Indes*:
 17 Dirk Van Der Cruysse, *Siam & the West*, p. 102.
 18 Dermigny, *East India Company*, p. 454.
 19 Sanjay Subrahmanyam, *Three Ways to be an Alien*, p.19. Ames, *Colbert's Indian Ocean Strategy*, p. 541.

իր արդիւնաւէտութիւնը արդէն ցոյց տուած էր: Հոլլանտան, կրկին, Գոլպեռին աշխատանքային թարմ շուկայ կը հայթայթէր: Նոր ընկերութեան 22 նաւապետեր եւ առեւտրականներ հոլլանտացի էին, գրեթէ բոլորը՝ բողոքական²⁰: Թերեւս աւելի ճակատագրական էր, որ Ընկերութեան գլխաւոր կերպարներէն մէկը՝ ընդհանուր տնօրէն Ֆրանսուա Գարոնը, նոյնպէս բողոքական հոլլանտացի մըն էր: Այս անձնապէս ամենէն կարեւորները (ներառեալ Գարոնը) ֆրանսական հպատակութեան վաւերագրեր ստացած են 1665ին Ընկերութեան միանալու ատեն:

Գարոն ծնած էր Պրիւքսէլ, 1600ին, եւ զաւակն էր բողոքական ծնողներու, որոնք այնուհետեւ հաստատուած էին Հոլլանտա: 1619ին VOC մտած էր: Ան ծառայած էր Հիւրատոյի մէջ (ձափոն), ուր ճափոներէնի արագ տիրապետումը իրեն թոյլ տուած էր նոյնքան արագօրէն մագլցել VOCի նուիրապետական սանդուխէն վեր եւ բաւականաչափ ընտելանալ իր ծառայած շրջանին հետ: 1636ին ան գրած էր ձափոնի պատմութեան լայնօրէն կարդացուած շարադրանք մը՝ *Rechte Beschryvinghe van het machtigh Koninghrijck van Iappan* («ձափոնի հզօր թագաւորութեան ճշմարիտ նկարագրութիւն մը»): 1639ին, շոկուն Իյեմիցուի արքունիքը (ետօ) կատարուած քանի մը դիւանագիտական առաքելութիւններու ծառայելէ ետք, ան VOCի Հիւրատոյի առեւտրական կայանի տնօրէն նշանակուած էր: 1643ին Պաթաւիա ապրելէ ետք, յաջորդ տարին թայուանի Ֆորթ Զելանտիա կայանի կառավարիչ նշանակուած էր, ուր պաշտօնավարած է 1644-1647ին: Այնուհետեւ VOCի բարձրագոյն պաշտօնը՝ Արեւելքի բոլոր առեւտրական գործունէութիւններուն ընդհանուր տնօրէն, ստանձնած էր: Գարոն այնպիսի պերճա-

20 Van der Cruysse, *Siam & the West*, p. 103, Van der Cruysse, ed. *Barthélemy Carré*, էջ 30:

շուք կեանք մը ապրած է կնոջ՝ Գոնսթանս Պուրտէնի հետ, որ 1650ին *Heren XVII*ի կողմէ ան ետ կանչուած է Ամսթերտամ, այն կասկածով, որ «անձնական առեւտուրով» հարստութիւն կը դիզէր ընկերութեան հաշուոյն, ինչ որ բացայայտօրէն արգելուած էր հոլլանտացիներու կողմէ²¹: Գարոնի նկարագրի լաւագոյն ուրուագիծը թերեւս կու գայ Ֆրանսական Ընկերութեան անոր պաշտօնեաներէն մէկուն՝ Ֆրանսուա Մարթէնէն, որուն դերին Մարգարայի գործին մէջ աւելի ուշ պիտի անդրադառնանք:

Ազդեցիկ երեւոյթով մարդ մը, հաւասարակշիռ բայց խիստ, անողոք իր ատելութեան մէջ, աններող, չափազանց փառասէր, զգուշաւոր խօսքին մէջ, կը խօսէր միայն առակներով, փոխաբերութիւններով եւ մէջբերումներով, միշտ փորձելով ձգել այն տպաւորութիւնը, որ աւելի զիտէր, քան ինչ որ ցոյց կու տար՝ ինքզինք անհրաժեշտ ներկայացնելու համար, առանց զգացումներու՝ նոյնիսկ ամենամերձաւորներուն նկատմամբ...: Անոր կողմէ թելադրուած ձափոնի բացումը ֆրանսական ազգին միայն խայծ էր՝ ընդունելու համար, քանզի, այնուհետեւ գտանք, ան երբեք պիտի չկարենար կատարել ինչ որ խոստացած էր... Ան զիտէր ինչպէս խաբել ամենակարող մարդը եւ իր նպատակին հասնել²²:

21 Ինչպէս Մայրի Փիրսըն կ'ըսէ, «հոլլանտացիներուն մէջ, VOC-ը՝ ընկերութեան պաշտօնեաներու կողմէ որոշ մասնաւոր առեւտուր թոյլ տալու փորձէ մը ետք, կ'որոշէր խստօրէն պահպանել իր մենաշնորհը: Ընկերութեան ռեւէ պաշտօնեայ, գոնէ տեսակաւորէն, արտոնուած չէր մասնաւոր առեւտուր կատարելու: Ասիկա միայն իրենց պաշտօնը լքողները կրնային ընել» (Michael Pearson, *The Indian Ocean*, London and New York, Routledge, 2003, p. 157):
 22 Francois Martin, *Mémoire de François Martin Fondateur de Pondichéry (1665-1696)* [*Memoirs of François Martin, Founder of Pondicherry, 1665-1696*]. 3 vols. ed. A. Martineau. Paris, Soc. d'éd. géographiques, maritimes et coloniales, 1931, vol 1,

Մարթէնի ուրուագծած նկարագրային թերիները, յատկապէս Գարոնի անսահման ազահութիւնը՝ անձնական առեւտուրով հսկայ անձնական հարստութիւն դիզելու նպատակով, եւ անոր «հրամայական բնաւորութիւնը եւ ուժեղ անձնաւորութիւնը», աւելի ուշ պիտի յայտնուէին Արեւելքի ֆրանսական անբախտ պատմութեան մէջ²³: Գարոնի մնայուն վիճաբանութիւնները Մարգարայի եւ այլոց հետ, որոնք անձնական հարստութիւն դիզելու իր ճանապարհին արգելք էին, առաջնորդած են ֆրանսացի պաշտօնատարի մը կողմէ իբրեւ «բախումներ, վէճեր, անհնազանդութիւն եւ փոխադարձ կռիւներ» նկարագրուած երեւոյթներու, որոնց եզրայանգումը եղած է ֆրանսական վարկի «ամբողջական կորուստը» Հնդկաստանի մէջ²⁴: Հոլլանտացիին կողմէ Ընկերութեան գործերուն սխալ վարումը, ինչպէս եւ Մատակասքարի կղզին գաղութացնելու անիմաստ ծրագրերը եւ 1672ին հոլլանտացիներու դէմ ճակատագրական նաւամարտի մը մէջ կրած պարտութիւնը մասնակիօրէն պատճառ դարձած են Ընկերութեան հաշուեյարդարին 1683ին: Յաջորդ տարին նոյնպէս թերացող աշխատանքով յատկանշուած ուրիշ ընկերութիւն մը հիմնուած է, որ իր կարգին ջնջուած է 1719ին եւ փոխարինուած աւելի յաջող *Compagnie Perpetuelle des Indes Orientales*ով²⁵: Գա-

p. 99 (մէջբերումը տե՛ս Holden Furber, *Rival Empires of Trade*, Oxford, Oxford University Press, 1976, p. 106).
 23 Boxer, "Introduction", *A True Description of the Mighty Kingdoms of Japan & Siam by François Caron and Joost Schouten* (London, The Argonaut Press, 1935), p. CX.
 24 Abbé Carré, *The Travels of the Abbé Carré in India and the Near East, 1672 to 1674*, 3 vols, translated by Lady Fawcette and edited by Sir Charles Fawcette, vol. 2, New Delhi, Indian Educational Services, 1990 reprint, p. 381.
 25 Ընկերութեան մասին նոր գիտական գործերու համար, տե՛ս Ames, *Colbert, Mercantilism and*

րոնի ղեկավարութիւնը նոյնպէս ճակատագրական եղած է Գոլպեռի կողմէ վարձուած ուրիշ «դրսեցիի» Մարտիրոս որդի Մարգարայ Աւագչէնցի գործունէութիւնը կործանելու համար:

Նոր ջուղայեցի Մարգարան հաւաքագրուած էր արեւմտեան Հնդկաց ովկիանոսի եւ, ի մասնաւորի, Մուղալ Հնդկաստանի մասին Գարոնի սահմանափակ ծանօթութիւնը լրացնելու համար: Եւրոպացիներու ժամանումէն առաջ, Նոր Ջուղայի «առեւտրական սփիւռքը» վաճառականական ցանցի տեսակ մը կը ներկայացնէր, որ բազմացած էր Հնդկաց ովկիանոսի այն նոյն տարածքին մէջ, որ այնուհետեւ եւրոպական Արեւելա-Հնդկական ընկերութիւններուն ծաւալման թիրախը դարձած էր: Անոնք, ներառեալ՝ Ֆրանսական ընկերութիւնը, աստիճանաբար հայերը դուրս պիտի դնէին ու փոխարինէին²⁶:

Մարգարայի պատմութեան մէջ երեւելի ներկայութիւն ունեցող ջուղայեցիներու առեւտրական ցանցը որոշ նմանութիւններ, բայց նաեւ յստակ տարբերութիւններ ունէր Գոլպեռի Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան ներկայացուցած առեւտրական ընկերութեան բնորոշէն: Եւրոպական բնորոշին պէս, ջուղայեցի վաճառականները կը վարէին կայաններու լայն

ցանց մը, որ տարածուած էր Պարսից ծոցի բոլոր առեւտրական կեդրոններուն մէջ (Պասար, Պանտար Աբբաս/Հորմուզ), ինչպէս եւ Հնդկաց ովկիանոսի լայն ծովափը (Սուրաթ, Մատրաս, Կոլքոնտա, Մասուլիփաթամ, Փոնտիշեռի, Պոմպայ, Կալկաթա, Չինսուրա եւ Տաքա՝ Մուղալ Հնդկաստանի մէջ) եւ Հարաւային Չինաստանի ծովը (Գանթոն եւ Մաքաու՝ Չինաստանի մէջ, Փեկու, Թենասերիմ եւ Պաթալիա՝ Հարաւարեւելեան Ասիոյ մէջ), հասնելով մինչեւ Մանիլա՝ Խաղաղական ովկիանոսի եզրին: Անոնք նաեւ կը վարէին առեւտրական կեդրոններու տպաւորիչ ցանց մը Սեֆեան Իրանի, Օսմանեան կայսրութեան, Մոսկովեան Ռուսաստանի, Միջերկրական աւազանի (Իտալիա, Ֆրանսա եւ Սպանիա) եւ Հիւսիսարեւմտեան Եւրոպայի մէջ: Եւրոպական ընկերութեան ցանցերուն նման, ջուղայեցիները նոյնպէս շօշափելի ծաւալում մը ունէին Հնդկաց ովկիանոսի աւազանի երկայնքին եւ իրենց աշխարհատարած ցանցի ուրիշ շրջաններու մէջ: Այդ աճը մեկնած էր հանգուցային կեդրոնէ մը՝ Նոր Ջուղայի փոքրիկ արուարձանէն, ուրկէ անոնց վաճառականական գործունէութեան մեծ մասը կը համադրուէր եւ որուն բնակչութիւնը առաւելագոյնս 30.000 էր Մարգարայի ժամանակ՝ 1660ական թուականներուն:

Սեֆեան Շահ Աբբաս Ա.ի կողմէ 1605ին հաստատուելէ ետք, Նոր Ջուղան արտակարգ աճ ունեցած էր իբրեւ աշխարհատարած ցանցի մը առեւտրական կեդրոնը: Սեֆեան պետութեան հովանաւորութեան տակ, քաղաքին վաճառականները մասնագիտացած էին հիւսիսային Իրանի հում մետաքսի, հարաւային Ասիոյ ադամանդներու, հիւսուածեղէնի եւ համեմունքի, եւ ապա հարաւային Ասիոյ աֆիոնի եւ Չինաստանի թէյի հեռակայ առեւտուրին մէջ: Փոխանակ իրենց առեւտրական կայսրութիւնը կառուցելու զինուորական ու զիւանակալական լիազօրութիւններով

French Trade, pp. 186-191 in Prakash, *European Commercial Enterprise*, pp. 79-80:

26 Նոր Ջուղայի եւ իր ցանցին մասին, տե՛ս Շուշանիկ Խաչիկեան, Նոր Ջուղայի հայ վաճառականութիւնը եւ նրա առեւտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988. Edmund Herzig, *The Armenian Merchants of Julfa: A Study of Premodern Trade*, Ph.D. Dissertation, St. Antony's College, Oxford. Այս բարձրորակ աշխատութիւններուն կողքին, տե՛ս նաեւ Sebouh David Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: Circulation and the Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa/Isfahan, 1606-1747*, Berkeley, University of California Press, 2011, որով քաղուած է յետագայ շարադրանքը:

օժտուած ու պետական արտոնութեամբ բաժնետիրական ընկերութեան մը կազմակերպական հէնքին վրայ, ջուղայեցիները իրենց գրաւը դրած էին իրենց «առեւտրական սփիւռքին» վրայ, վաճառականական խումբ մը որ փոխադարձ ազգականական կապեր ունէր, միեւնոյն վայրէն՝ Նոր Ջուղայէն կը ծագէր, եւ ընկերային իմաստով փոխկապակցուած էին «վստահութեան» եւ համագործակցութեան ցանցերով: Անոնք իրենց գործը կը բանեցնէին նահապետական ընկերութիւններով, որոնք կառուցուած էին տոհմերու վրայ, զորս աւագ տղամարդիկը կը ղեկավարէին, միաժամանակ իրենց ընտանիքին առեւտրական շահերը տնօրինելով՝ տասնեակ գործակալներու (commenda agent) միջոցով²⁷: Մինչ ջուղայական ընտանեկան ընկերութիւններուն աւագ անդամները սովորաբար մնայուն բնակութիւն հաստատած էին Սպահանի հանգուցային կեդրոնին մէջ, անոնց գործակալները կը ճամբորդէին ու առեւտուր կ'ընէին ցանցին երկայնքին երկար ժամանակով եւ շահաբաժնի փոքրիկ համեմատութիւն մը իրենց կը վերապահէին: Ընդհանուր առմամբ, իրենց ցանցին խիտ կապերը եւ համբաւի, պատիւի ու ազգականութեան կարեւորութիւնը նկատի ունենալով, գործակալները կը վարուէին «վստահութեան» եւ համագործակցութեան բարձր մակարդակով: Չարագործութեան ու խաբեքայութեան դէպքերը հազուադէպ էին ջուղայեցի վաճառականներու մէջ, ինչ որ զիրենք կը տարբերէր եւրոպական ընկերութիւններէն: Հնդկաց ով-

կիանոսի առեւտրական կեդրոնները մուտք գործելու համար, ջուղայեցիները կը յենուէին իրենց միջնորդութեան կարողութիւններուն վրայ, փոխանակ զինեալ ուժի կամ հզօր, կեդրոնացած պետութիւններու աջակցութեան դիմելու²⁸: Ի տարբերութիւն եւրոպական ընկերութիւններուն եւ անոնց արտասահմանի գործակալներուն, ջուղայեցիները բուն ուժով ճամբայ չէին բանար դէպի Հնդկաց ովկիանոսի շուկաները: Անոնք մեկուսի եւ ամրացած առեւտրական կայաններու մէջ չէին բնակեր, այլ՝ ընդհակառակը, հիւրընկալ ընկերութիւններուն հիւսքին ընդելուցուած բնակավայրերու մէջ: Վաճառականները յաճախ կ'ամուսնանային տեղւոյն վրայ, եւ սովորաբար իրենց հիւրընկալներուն հետ կապ կը հաստատէին, տեղական լեզուներ կը խօսէին եւ տեղական սովորութիւններ կ'որդեգրէին: Այս բոլոր յատկութիւնները զիրենք փնտռուած միջնորդներ կը դարձնէին յաջս հիւրընկալ ընկերութիւններուն եւ եւրոպացիներուն, որոնք յաճախ ո'չ միայն անտեղեակ էին տեղական լեզուներուն եւ սովորութիւններուն, այլեւ՝ տեղական զանազան ապրանքներու որակին ու գինին: Անոնցմէ մէկը՝ խոջա Իսրայէլ դի Սարհատ, աշխատած էր իբրեւ միջնորդ՝ մուղալ իշխանութիւններէն Ֆերման մը ձեռք բերելու անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան համար, որպէսզի 1690ական թուականներուն ամրացած առեւտրական բնակավայր մը՝ Ֆորթ Ուիլիամ կամ Կալկաթա, հաստատէր Պենկալի մէջ²⁹: Տրուած ըլլա-

27 Ջուղայեցիներու հայրագիծ (agnatic) ընկերային կառոյցին եւ երոպական բաժնետիրական ընկերութիւններու համեմատութեան համար, տե՛ս Սեպուրի Դաիթ Սալամեան, *Ջուղայեցի վաճառականներ եւ երոպական արեւելա-հնդկական ընկերութիւններ*, ցամաքային առեւտուր, պաշտպանութեան ծախսեր եւ հնարաւոր ինքնապահպանութեան սահմանները վաղ արդի Սեֆեան իրանի մէջ, «Համդէտ Ամսօրեայ», 2015, էջ 237-290:

28 Միջնորդներու (go-between) հասկացութեան մասին, տե՛ս Simon Schaffer, Linda Roberts, Kapil Raj, and James Delbourgo, eds., *The Brokered World: Go-Betweens and Global Intelligence, 1770-1820*, Sagamore Beach, MA: Science History Publications, 2009 եւ Kapil Raj, *Mapping Knowledge Go-Betweens in Calcutta, 1770-1820*, Աոյն գիրքին մէջ:

29 Խոջա Իսրայէլ դի Սարհատի՝ մուղալ արքունիքին կատարած 1716ի դեսպանութեան մասին

լով այս վաճառականներուն յաջողութիւնը ներուպայի եւ Հնդկաց ովկիանոսին մէջ, ինչպէս եւ անոնց համբաւը իբրեւ միջնակողութային միջնորդներ Ասիոյ մէջ, զարմանալի է, որ անոնցմէ մէկը հաւաքագրուէր Գոլպեոի կողմէ:

Կեանք մը կայարութիւններու միջեւ

Մարգարայ հասած էր Փարիզ 1665ին՝ Ֆրանսական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան սկզբնաւորութենէն տարի մը ետք: Հոն յայտնուելու անոր պատմութիւնը քանի մը տարբերակներ ունի: Առաջին տարբերակը կը գտնուի 5 Մարտ 1676 թուակիր անսովոր օրինական փաստաթուղթի մը մէջ, զոր Մարգարայ Փարիզ գրած էր՝ Ֆրանսացի փաստաբան Թուրկո Սէն-Գլէրի շնորհիւ: Փաստաթուղթը խորագրուած է *Factum Contenant l'histoire tragique pour le Sieur Martin Marcara Avasinz (sic):* Ըստ այս պատմութիւն՝ Մարտիրոս որդի Մարգարայ Աւագչէնցի «բնիկ է Սպահան քաղաքէն՝ Պարսկաստանի մայրաքաղաքը, եւ շառաւիղ ամենամեծ եւ ամենահին ընտանիքներէն, զորս Պարսկաստանի թագաւոր Շահ Աբբաս՝ Մեծ անուանեալ, անցեալ դարու վերջաւորութեան տեղափոխեց Մեծ Հայքէն Սպահան՝ Պարսկաստանի մայրաքաղաքը»³⁰: Այլ խօսքով, թէեւ Մարգարայ ասիկա բացայայտօրէն չ'ըսեր, աւելի քան հաւանական է, որ ան Սպահան ծնած էր, այլ՝ Նոր Զուղա:

Մարգարայի ծննդեան տարին կամ մահուան վայրն ու ժամանակը ծանօթ չեն: *Factum*ը կ'ըսէ, թէ Մարգարայ առեւտրական մըն էր, «որ զբաղած էր Արեւելեան Հնդկիկքի լայն առեւտրով», եւ «երիտասարդութեան ճանապարհ ինկած է դէպի Հնդկաց աշխարհ, ուր երկար ժամանակ մնացած ու կատարելապէս սորված է

առեւտրի կերպերը, ապրանքներու գիները եւ երկրի լեզուները»³¹: 1682ին տպուած ուրիշ դատական փաստաթուղթի մը մէջ, Մարգարայ կը հաստատէ, որ վերջին 35 տարիներուն իրանէն դուրս ապրած է, ինչ որ կը թելադրէ, որ ան հաւանաբար արդէն Հնդկաստան հաստատուած էր 1640ական թուականներու վերջերուն, եթէ ոչ աւելի կանուխ: Մարգարայի դատէն մնացած փաստաթուղթերը ամբողջական պատասխան չեն տար այն հարցերուն, թէ ո՛ր հաստատուած էր Հնդկաստանի մէջ եւ ի՛նչ առեւտրով զբաղած: Սակայն, անգլերէն «Հայերը Հնդկաստանի մէջ» հանրածանօթ աշխատութեան մէջ, հնդկահայ պատմաբան Մեսրոպ Սէթ կը պնդէ, որ Մարգարայի ընտանիքին անդամները եղած են Պենկալ հաստատուած առաջին հայերը: Անոնք, ըստ Սէթի, արդէն կայք հաստատած էին հոլլանդական Չինսուրա կամ Հուլիլի առեւտրական կայանին մօտերը՝ Կալկաթայի հիւսիսը: Սէթ իր պնդումը հաստատող ապացոյցներ չի բերեր, բայց պատճառ կայ մտածելու, որ ան ճիշդ է, գէթ վայրի ընտրութեան առումով: Այս հաստատումը կը հիմնաւորուի այն փաստով, որ Մարգարայի երկու եղբայրներէն մէկը՝ Յովհաննէս դի Մարգարայ, 1695ին Հնդկաստանի առաջին հայկական եկեղեցւոյ եւ երկրորդ քրիստոնէական պաշտամունքի վայրին հիմքերը նետած է Չինսուրայի մէջ: Նոյնիսկ եթէ Մարգարայ Պենկալ հաստատուած ըլլար այդքան կանուխ, հաւանական է, որ հոն մնացած չ'ըլլայ, այլեւ, հնդկաբնակ ուրիշ հայ վաճառականներու նման, ճամբորդած ու աշխատած՝ Հնդկաստանի այլ վայրեր: Ամենայն հաւանականութեամբ, անոր ճամբորդութիւնները զինք տարած են Կոլոնիայի շրջանը, որ իր համբաւի գագաթնակէտին էր իբրեւ աղամանդի եզակի հանքերէն մէկը աշխարհի մէջ: Զուղայեցի

31 Նոյն տեղում, էջ 2:

փաստաթուղթերու Քամար, տե՛ս British Library (BL), IOR H/Misc/69:

30 BNF, Mss. 8972, p. 1.

ուրիշ վաճառականներ արդէն հոն հաստատուած էին եւ Միջերկրականի, յատկապէս՝ Իտալիոյ մէջ, աղամանդի առեւտրով կը զբաղէին: *Factum*ը ասիկա կը վկայէ, երբ անոր վաղ գործունէութիւնը կը նկարագրէ հետեւեալ ձևով.

Յետոյ ան Եւրոպա եկա՛ւ բերելով բազմաթիւ աղամանդներ, թանկագին քարեր եւ այլ արժէատու ապրանքներ, զորս գնած էր Հնդկիկքի եւ Պարսկաստանի մէջ, եւ որոնք ծախեց նշանակալից շահով Հռոմի, Նափոլիի, Վենետիկի եւ այլ վայրերու մէջ, կրկին վերադառնալով Հնդկաց աշխարհ: Հոն կրկին առեւտրով զբաղեցաւ եւ անգամ մը եւս Եւրոպա վերադարձա՛ւ՝ միեւնոյն աղամանդներով, քարերով եւ այլ ապրանքներով³²:

Այս ուղեգրի մասին բաւական ծանօթ է Մարգարայի ժամանակակից այլ հայրենակիցներու գործունէութենէն: Փաստօրէն բոլոր ջուղայեցի վաճառականները, որոնք աղամանդներու կամ գոհարներու վաճառքով կը զբաղէին, այս օրինակին հետեւած են: Լիվոնոյի ամենահարուստ հայուն եւ Մարգարայի մտերիմ բարեկամ Աղա դի Մատթէոսի (*Aga di Mattus*) կենսագրութիւնը նմանօրինակ եղած է ուշ ժէ. դարուն: Ան բազմիցս ճանապարհորդած է Հնդկաստանի եւ միջերկրականեան կեդրոններու միջեւ (Վենետիկ, Լիվոնո, Ֆլորանս, Հռոմ)՝ այնուհետեւ Լիվոնո հաստատուելով³³: Միեւնոյն երեւոյթը կը տեսնենք Ռափայէլ Ռուբլիի պարագային, որուն դժբախտութիւնները, ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ, արտառոց նմանութիւն մը ունեցած են Մարգարայի կրածներուն հետ: Մարգարայի կամ իր փաստաբանին ձգած բնագրերը չեն բացատրեր, թէ ի՞նչ պատ-

32 Նոյն տեղում:
33 Աղա դի Մատթէոսի ամձնական եւ առեւտրական թղթակցութիւնը պահպանուած է "Acquisti e Doni, 123 and 124", Archivio di Stato di Firenze (ASFi), իսկ անոր հաշտապահական տոմարներն մէկը կը գտնուի Վենետիկի Archivio della Bibliotheca di Museo Correr (ABMC), "Tomar Book", P.D. 66.c: Տոբթորայի իմ ուսանողս՝ Սոնա Թաշիրեան, ներկայիս աւարտաճատ մը կը պատրաստէ այս վաճառականին մասին:

ճառներով ան, Միջերկրականի եւ Հնդկաց ովկիանոսի միջեւ բազմիցս ճամբորդելէ ետք, «ի վերջոյ որոշած է հաստատուիլ Լիվոնո, ուր բազմաթիւ տարիներ բնակած է, մինչ կը շարունակէր առեւտուր ընել Իտալիոյ, Թուրքիոյ, Պարսկաստանի, եւ վերոյիշեալ Հնդկիկքի մէջ, իր եղբայրներուն հետ պահպանած թղթակցութեան միջոցով, որոնք մեծահարուստ վաճառականներ են, ինչպէս եւ այլ գործակալներու [commis] հետ»³⁴: Ինչո՞ւ մեր վաճառականը 1650ական թուականներու առաջին տարիներուն յանկարծ որոշած է Հնդկաստան-Իտալիա ուղեգրի իր սովորական ճամբորդութիւններէն հրաժարիլ ու կայք հաստատել Հիւսիսային Իտալիոյ մէջ: Արդեօք, ինչպէս կ'ապրիէլ Ռանթոնտորոյի վարկածը կ'ըսէ, որովհետեւ «բաւարար դրամ կուտակած էր, որպէսզի կարողանար Հնդկաց արտադրութիւններու Եւրոպա բերելու եւ հակառակ ուղղութեամբ տանելու աշխատանքը կատարող գործակալներու ծառայութիւններուն դիմե՛լ»: Կը թուի, թէ Ռանթոնտորո կը գտնուէր ուղիղ ճանապարհին վրայ, թէեւ անոր հետազօտութիւնը բոլորովին գուրկ էր կարեւոր ապացոյցներէ: Ինչպէս բազմաթիւ այլ ջուղայեցի վաճառականներ, որոնք հայրագիծ (agnatic) ընտանեկան ընկերութեան կազմակերպական ցանցին միջոցով կ'աշխատէին, Մարգարայ հաւանաբար կը գործէր իբրեւ հարուստ վաճառականի մը *commenda* գործակալ եւ իր երկու եղբայրներուն՝ Յովհաննէսի եւ Յովսէփի ընկերակցութեամբ, ծախու ապրանքներու շարան մը ունէր, ներառեալ՝ պարսկական հում մետաքս, հնդկական բամպակեայ հիւսուածեղէն, գոհարներ, եւ յատկապէս Կոլոնիայի աղամանդներ: Ինչ ալ եղած ըլլան Մարգարայի՝ Լիվոնո հաստատուելու պատճառները, գիտենք որ ան, տոսկանական նաւահանգիստը քանի մը տարիներ ապրելէ ետք, ահաւոր դժբախտութեան մը

34 BNF, Mss. 8972, p. 2.

զոհ դարձած ու պարտադրուած է Փարիզ տեղափոխուել: Ըստ իր պատումին առաջին տարբերակին, որ 1676ին տպուած դատական փաստաթուղթի մը մէջ գրի առնուած է, 1650ական թուականներու վերջերուն Մարգարայ Հանդիպած է ժողէֆ Արմանտ (Joseph Armand) անունով խորհրդաւոր դրամատէրի մը (իտալական փաստաթուղթերու մէջ ծանօթ իբրեւ Giuseppe Armano), որմէ շուտով կողոպտուած է: 1676ի առաջին դատավարութեան Համար պատրաստուած իրաւական ամփոփագրին մէջ, Մարգարայ կը նկարագրէ Արմանտի հետ յարաբերութիւնները զգուշաւոր եւ զուսպ կերպով, նոյնիսկ առանց յիշելու անոր անունը: Ան սովորականին պէս երրորդ զէմքով կը գրէ ու կը յայտնէ.

Սակայն, իր (Մարգարայի - Ս. Ա.) դժբախտութիւնն էր շարպասի (Charbassi) մետաքսի երեսունմէկ հակեր՝ մօտաւորապէս տասնչորս հազար լիվրի արժէքով, վստահած ըլլալ կիվոնոյի ումն Դրամատիրոջ, 1657 թուականին, զանոնք տխար Մարգարայի հաշտոյն վանառել տալու համար: Այս դրամատիրոջ յանցանքն էր տխար Մարգարային վերոյիշեալ ապրանքին հաշուետուութիւնն ու վնասումը մերժած ըլլալը: Ասիկա պարտադրեց յիշեալ Մարգարան մեղադրանք մը յարուցելու Դրամատիրոջ դէմ Ֆրանսի մեծ դոմսի պաշտօնատարներուն մօտ, ուր յիշեալ Դրամատէրը արդարադատութեան առջեւ պիտի բերուէր եւ ան պիտի երթար իր ապրանքին համար վնասում ստանալու: Մարգարան մտաւ երկար վարոյթի մը մէջ, որմէ ետք յիշեալ Դրամատէրը, տեսնելով որ արդար դատավճիռէ չէր կրնար խուսափիլ, համաձայն գտնուեցաւ, որ տխար Մարգարայէն ստացած էր յիշեալ ապրանքը եւ խոստացաւ վնասել անոր: Քայց երբ յիշեալ Մարգարան կը պատրաստուէր իր դրամը ստանալու, յիշեալ Դրամատէրը իր մանկամացուն կնիքը պարտեւորով ծանրաբեռնուած թէ՛ տխար Մարգարային եւ թէ՛ այլ պարտատէրերու, որոնք անոր ապրանքները վէճի ենթարկեցին³⁵:

Քանի որ Դրամատէրը մահացած էր առանց բաւարար դրամ ձգած ըլլալու՝ բոլոր պարտատէրերուն վճարելու համար (ըստ Մարգարայի պնդումին՝ իր պատումին առաջին տարբերակին մէջ), Մարգարայ ուրիշ ելք չուներ, քան Փարիզ ճամբորդել ու ջանալ Ֆրանսի մեծ դուքսի արքունիքին մէջ մերժուած արդարութիւնը գտնել Արեւ Թագաւորին՝ Լուդովիկոս Ժ.Դ.ի մօտ: Լիվոնոյէն մեկնելով 14 Սեպտեմբեր 1665ին, ան Փարիզ կը ժամանէր 24 Հոկտեմբերին, անմիջապէս ներկայանալով նախ «Բարելոնի եպիսկոպոսին» ու ապա անոր աթոռակիցին՝ Նէոկեսարիոյ եպիսկոպոսին: Ան սրտբացօրէն խօսած է եպիսկոպոսին, զոր տեղեակ պահած է իր Փարիզ ճամբորդութեան նպատակին մասին, ու աղաչած՝ անոր օգնութիւնը, այդ նպատակը իրագործելու համար: Ըստ Մարգարայի, «այս ողորմած եկեղեցականը ոչինչ խնայեց այս հարցին մէջ, յատկապէս երբ տխար Մարգարան անոր առաջարկեց, որ իբրեւ երախտագիտութիւն՝ Նորին Վսեմութենէն ստանալիք շնորհքին համար, ան իր ծառայութիւնը պիտի առաջարկէր յիշեալ Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան, որուն առեւտուրին, ինչպէս եւ լեզուին (la langue), ինչպէս նշուած է վերը, կատարեալ իմացութիւնը (une parfaite connoissance) ունէր: Ան նոյնիսկ իր գոյքերուն լաւագոյն մասը պիտի ներդնէր այս Ընկերութեան մէջ, անգամ մը, որ զանոնք ետ ստացած ըլլար՝ Թագաւորի հովանաւորութեան միջոցով»³⁶: Այն ատեն է որ, Բարելոնի եպիսկոպոսին միջոցով, ան Լուդովիկոս Ժ.Դ.ի արքունիքը մտնելու թոյլտուութիւն ստացած է:

Պատմութեան երկրորդ տարբերակը շատ աւելի գունազեղ է եւ, հաւանաբար, աւելի մօտ ճշմարտութեան: Հնարաւոր է,

36 Instruction Memorable Contenant les Contestation d'entre Martin Marcara Avachin Gentilhomme Persan [...] et les Sieurs Directeurs Generaux de la Compagnie, BNF, Ms. 8972, էջ 7:

որ Մարգարայ նախընտրած ըլլար չբացայտել այս տարբերակը դատավարութեան մէջ, եւ հնարաւոր է, որ զայն ջնջած ըլլար, եթէ Ֆրանսական Ընկերութեան փարիզեան տնօրէններու խորհուրդին պաշտպան փաստաբանը խնդրոյ առարկայ դարձուցած չըլլար անոր պարկեշտութիւնն ու բարի անունը՝ մերկացնելով անոր ոճրային անցեալն ու բանտարկութիւնը Լիվոնոյի մէջ: Իր Instruction Memorableին մէջ, որ հաւանաբար տպուած է 1682ին, Մարգարայ հետաքրքրաշարժ պատում մը կը ներկայացնէ իր դէմ կատարուած նոր բացայտումներու իբրեւ պատասխան, յաւելեալ բարդութիւն ու մանրամասնութիւն գումարելով 1676ի Factumին պարզ շարադրանքին.

Տխար Մարգարան՝ Արեւելեան Հնդկիկ ու Եւրոպա քանի մը ճամբորդութիւններ ընելէ ետք, վերջապէս Իտալիա հաստատուեցաւ: Հոն տարած էր նուրբ մետաքսեղէն՝ 100.000 լիվրի արժէքով, զոր վստահած էր ժողէֆ Արմանտ անունով մարդու մը, կիվոնոյէն դրամատէր [Banquier] մը, զայն կիոն ուղարկելու եւ հոն ծախելու տխար Մարգարայի հաշտոյն: Սակայն, այս Դրամատէրը խախտեց այդ վստահութիւնն ու իր գործակալութիւնը՝ տխար Մարգարայի ապրանքը իր հաշտոյնն ու անձնական շահին համար ծախելով: Իբրեւ արդիւնք, Մարգարայի պարտադրուած էր զայն տալիս արդարութեան առջեւ՝ Ֆրանսի դատարանի մը մէջ, ուր Դրամատէրը մերժեց ապրանք ստացած ըլլալն ու իր գործակալութիւնը այնպիսի ձեւով, որ կը պահանջէր ապացոյցներ բերել: Երկու տարուան վարոյթէ ետք, տխար Մարգարան յաշտուեցաւ գործը բերել դատավճիռի մակարդակին³⁷:

Այս կէտին վրայ, Դրամատէրը բռնուելու այնքան մօտ էր, որ ան «մշակեց ամենէն ոճրային եւ ամենէն ատելի հնարքը, զոր մարդ կրնայ յղանալ», կը գրէ Մարգարայ: Կանխելու համար, որ հայը «իւր նպատակին հասնէր եւ վճիռ մը ձեռք բերէր», Դրամատէրը Ֆրանսի մէջ հանրային հանդիպում մը դասաւորած է, քաջ գիտնալով, որ «տխար Մարգարայ,

ըստ պարսկական սովորութեան, յաճախ դաշոյն մը կը կրէր սեփական պաշտպանութեան համար, չգիտնալով դաշոյն կրելու իրաւական հետեւանքները Ֆրանսի մէջ, ուր օրէնքներն ու սովորութիւնները կ'արգելէին նման զէնքեր կրել»³⁸: Զինք հանրային հանդիպումին հրապուրելէ ետք, Դրամատէրը Մարգարան մատնած է «[աղեղնաւորներու] պետերուն, որոնք զինք փնտրելով, կատաղօրէն յարձակեցան անոր վրայ», ու թէեւ Մարգարայ վայրէջն փախած էր ու «ապաստան» գտած մօտակայ վանքի մը մէջ, ուր թաքնուած էր, օրէնքի պաշտպանները «զինք քաշած էին վանքի մը դրան տակէն, ուր ապաստան գտած էր՝ անոնցմէ խուսափելու համար, եւ նետած էին զնտան մը, ուր մնացած էր ամբողջ տասնութ ամիս»³⁹: Այս առաջին ձերբակալութիւնը տեղի ունեցած է Օգոստոս 1660ին: Մարգարայ այնուհետեւ փոխադրուած է երեք տարբեր բանտեր, մէկը միւսէն աւելի վատթար պայմաններու մէջ: Ի վերջոյ, ան կը թուի բարեկամացած ըլլալ ու թը բանտակիցներու հետ, ներառեալ անանուն ճենովացի ազնուական մը, որ «ձերբակալուած էր իր հօր պահանջով, որ ստացած էր Ֆրանսի մեծ դուքսի արտոնութիւնը», եւ այս ազնուականին ու այլոց հետ, բանտէն փախած է 16 Մարտ 1662ին: Տարի մը ետք, Հոռմի Հաւատաստութեամբ շահագրգռուած է Մարգարայի սփիւռը: Արդարեւ, ըստ անոր, Ֆրանկացութեամբ: Արդարեւ, ըստ անոր, Ֆրանսի պապական նուիրակը՝ ոմն ծիրանաւոր Ուրսինի, համոզած է զինք, որ Ֆրանսա երթալ ու Լուդովիկոս Ժ.Դ.ի միջնորդութիւնը խնդրէ Ֆրանսի մեծ դուքսի մօտ, որպէսզի Մարգարան իր ապրանքը վերստանայ զինք խաբող դրամատէրէն՝ ժողէֆ Արմանտէն: Մարգարայ 1665ին Արեւ Թագաւորի տեսութեան կ'արժանանար Փարիզի մէջ «Բարելոնի եպիսկոպոսին»

38 Նոյն տեղում:
39 Նոյն տեղում:

37 Նոյն տեղում, էջ 6:

35 Նոյն տեղում, էջ 2-3: Ձեռագիր թիւ 8972ը (Ms. 8972) դրամատիրոջ անունը չի յիշեր, բայց անկի ուշ հրատարակութիւնը (Ms. 20564) ժողէֆ Արմանտի անունը անելոցուցած է:

չնորհիւ, որ, թէեւ յատկապէս յիշուած չէ, հաւանաբար մոնսիէնոր Տիւշըմէնն էր (Duchemin)⁴⁰: Իր կարգին, թագաւորը Մարգարան զրկած էր «պետական նախարար պարոն Գուլպեռին, որ իր սովորական ջանասիրութեամբ զինք տասնհինգ օր քննեց եւ, բաւարար գտնելով զինք թէ՛ վարուելակերպի եւ թէ՛ խելացիութեան իմաստով, զինք ընկերութեան յանձնեց»⁴¹: Ի վերջոյ, Գուլպեռի, Լուրդովիկոս ԺԴ-ի եւ նորակազմ Յրանսական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան տնօրէններու խորհուրդին կողմէ խորազնին քննութեան ենթարկուելէ ետք, Մարգարան աշխատանքի ընդունուած ու Արեւելք ուղարկուած է:

Ինչպէս մինչեւ հիմա յստակ է, մեր բոլոր տուեալները Մարգարայի կեանքին մասին, ներառեալ իր առեւտրական ճամբորդութիւնները, որոնք զինք բերած էին Լիվոնսօ եւ Ֆլորանս, ինչպէս եւ իր բանտարկութիւնն ու փախուստը Փարիզ, որոնք առաջնորդած են Մատակասքար ճամբորդութեան՝ 1667ին, փաստօրէն կը բխին միեւնոյն իրաւական ամփոփագրերէն, որոնք ծանօթ են *Factum* անունով, եւ որոնցմէ քանի մը խմբագրութիւններ պահպանուած են Ֆրանսական դիւաններուն մէջ: Քանի որ Մարգարայ կարեւոր դեր խաղացած է այս փաստաթուղթերուն արտադրութեան մէջ, այստեղ էական է *factum* անունով իրաւական սեռը քննել ու ապա անոր պատումին վերադառնալ, զայն աւելի ճշգրտութեամբ հետաքննելու՝ Մար-

գարայի մնացեալ կեանքի մասին բացայայտումներուն համար: Արդեօք Մարգարայի համաշխարհային մանրապատմութիւնը կրնա՞յ լուսաբանել *factum*ներու տեղական գործածութիւնը վաղ արդի ֆրանսական իրաւական մշակոյթին մէջ: Եթէ այդպէս է, ապա անոր դատական արձանագրութիւններուն մանրամասն քննութիւնը ի՞նչ կրնայ ըսել *ancient régime*ի իրաւական մշակոյթին մասին:

Factumներ եւ փաստեր

Ըստ Ժէօֆրի Ֆլէօրիոյի, առնուազն ԺԵ. դարէն, ֆրանսական արքայական օրէնքը աստիճանաբար փաստաբանները բացառած է իրաւական վարոյթներէն, մեղադրեալը ըստ էութեան առանձին թողլով: Ֆլէօրիօ կը բացատրէ. «Հակառակ այս արգելքին իրենց յաճախորդներուն պաշտպանութիւնը շարունակելու համար, փաստաբանները դիմեցին գրաւոր յուշերու եւ *factum*ներու արտադրութեան: *Factum*ը տպագիր կամ ձեռագիր արձանագրութիւնը, հիմնականին փաստերու շարադրանք մըն էր, ուրկէ բխած է անոր անունը»⁴²: Վերջին տասնամեակին, ուսումնասիրութիւնները ցոյց տուած են, որ փաստաբանները սկզբնապէս *factum*ները գրած էին միայն զանոնք դատաւորին փոխանցելու համար, այն ակնկալութեամբ, որ տուեալ գործի մը դատաւորը աւելի նպաստաւոր պիտի ըլլար անոնց յաճախորդներուն նկատմամբ եւ վճիռը իրենց ի նպաստ պիտի ուղղէր՝ թղթածրարին փաստերուն տեղեակ ըլլալէ ետք: Սակայն, փաստաբանները շուտով պիտի անդրադառնային, որ դատաւորին որոշումին վրայ ազդելը *factum*ին առաւելութիւններ-

42 Geoffrey Fleuriaud, *Le factum et la recherche historique contemporaine. La fin d'un malentendu?*, "Revue de la BNF", 2011/1 n° 37, էջ 49-53: Լատիներէն *factum* բառը (հմտտ. անգլ. fact «փաստ»), իրաւական լեզուի մէջ, կ'ընդգրկէ անձի մը արարքները (Մ. Թ.):

40 Առեղծուածային «Բարեւոյնի եպիսկոպոս» Առյուսկանացու մոնսիէնոր Տիւշըմէնի հետ կը բխի հետեւեալ աղբիւրէն՝ Francis Richard, *Raphaël du Mans Missionnaire en Perse au XVIIe s.: II États et Mémoire*, Paris, L'Harmattan, 1995, էջ 279, fn. 389: Մոնսիէնոր Տիւշըմէնի լման անունը կը թոփ եղած ըլլաւ Pacid Louis du Chemin (*The Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries*. Ed. H. Chick, 2 vols. (London, Eyre & Spottiswoode, 1939), vol. 1, 402)

41 *Instruction Memorable*, էջ 6:

րէն միայն մէկն էր: Ինչպէս Ֆլէօրիօ կը հաստատէ:

Յատկապէս օգտուելով տպարանէն, անոնք սկսան զանգուածաբար *factum*ներ արտադրել, երբեմն քանի մը տասնեակ հազար օրինակներով, եւ բաշխել հեղինակի հաշտոյն աւելի մեծ քիւտով: Քանի որ սկիզբը կրնար հանրութիւնը համոզել, *factum*ը մտածուեցաւ այնուհետեւ իրեն զէնք մը, որ դատաւորին վրայ յաւելաւ ճնշում բանեցնելու կարողութիւնը ունէ՛ր՝ անոր դիրեկտիւնով վրայ ազդելու նպատակով: Իր որոշումը տալու ատեն, դատաւորը պէտք է տեղեակ ըլլար, որ բնակչութեան մէկ մասը *factum*ին ազդեցութեան տակ, կրնար անոր դէմ կենալ, եւ որ իր հոշակը (անգնահատելի ընկերային արժանիք մը այս շրջանին) կրնար տեսականօրէն վնասուիլ՝ «վատ որոշում»ի պարագային⁴³:

Factum-ը, փաստօրէն, տեսակ մը «ազգի դատարան» էր: Ինչպէս Սառա Մազա դիտել տուած է իր կարեւոր ուսումնասիրութիւններուն մէջ, դատական յուշագրութեան այս տեսակը վճռական էր նաեւ իբրեւ «հանրային կարծիք»ի կազմութեան վայր՝ *ancien régime* Յրանսայի մէջ, ինչ որ աւելի լայնօրէն պիտի քննարկուի ստորեւ⁴⁴: Նոյն ձեւով, *ancien régime*ի շրջանի ֆրանսական իրաւական մշակոյթի իր խնամեալ ուսումնասիրութեան մէջ, պատմաբան Տէյվիտ Պելլ կը հայթայթէ հետեւեալ օգտակար գնահատումը Փարիզի եւ այլուր կայացած դատական գործերու որոշման մէջ *factum*ներու եւ անոնց ամէնուր ներկայութեան մասին: Պելլ կը գրէ. «Նոյնիսկ ամենէն չնչին դատավարութիւնը կրնար երեք կամ չորս հատ ստեղծել դիւրութեամբ: ԺԸ.

դարու ընթացքին, փաստաբանները առնուազն հարիւր հազար արտադրած են, ինչ որ իրաւական ամփոփագրերը դարձուցած է տպագիր նիւթերու ամենէն սովորական ձեւերէն մէկը վաղ արդի Յրանսայի մէջ»⁴⁵:

*Factum*ի սեռին վերի քննարկումը, հակառակ հակիրճ բնոյթին, մեծապէս օգտակար է «Մարգարայի գործը» հասկնալու համար այնպիսի ձեւերով, որոնք ցարդ ուսումնասիրողներու ուշադրութեան հեռու մնացած են⁴⁶: Մարգարայի զանազան *factum*ներուն նոյնիսկ հարեւանցի ընթերցումը յստակ կը դարձնէ, որ ան «պատմութեան կորսուած» պիտի ըլլար, իսկ իր կեանքը՝ անծանօթ (ինչպէս հարիւրաւոր այլ անհատներու կեանքը, որոնք անտարակոյս նման ձեւերով Հնդկաց ովկիանոսի եւ Եւրոպայի աշխարհներէն անցած են, սակայն առանց հետք ձգելու դիւաններու մէջ), եթէ չըլլային անոր դատավարութիւնները եւ *factum*ները, որոնք սպուած ու ճրիօրէն բաշխուած են Փարիզի փողոցներուն մէջ: Փաստօրէն, Մարգարայ միայն կարողացած է իր դատը լսելի դարձնել թագաւորին եւ դատավարութիւնը նախագահող դատաւորին, գլխաւորաբար, իր տրամադրութեան տակ գտնուող *factum*ներուն շնորհիւ: Հզօր այս «տկարներու գէնք»ը առաջին անգամ իրեն մատչելի դարձած է Յունուար 1675էն ետք, երբ Փորթ Լուի հասած էր՝ քուրջերով ծածկուած, 32 ամիս ծովը անցնելէ ետք իր դժբախտ որդիին եւ

45 David A. Bell, *Lawyers and Citizens: The Making of a Political Elite in Old Regime France*, Oxford and New York, Oxford University Press, 1994, p. 31.

46 Այսպէս, Մարգարայի դատավարութեան երկու մախրնթաց ուսումնասիրութիւններէն (Բաղդեանց Մաք-Գէյպ եւ Ռամթոնաթո) ո՛չ մէկը տեղեակ կ'երեւի *factum*ներու բնոյթին ու կարեւորութեան: Բաղդեանց Մաք-Գէյպ (Ina Baghdiantz McCabe, *The Shah's Silk for Europe's Silver*, էջ 299), օրինակ, կը թոփ մտածել, որ "Factum" Մարգարայի իրաւական ամփոփագրին խորագիրն էր:

43 Նոյն տեղում, էջ 49:

44 Sarah Maza, *Le Tribunal de la nation: Les mémoires judiciaires et l'opinion publique à la fin de l'Ancien Régime*, "Annales. Économies, Sociétés, Civilisations" (1987), էջ 73-90: Տե՛ս նաեւ Մազայի *up and coming* ուսումնասիրութիւնը՝ *Private Lives and Public Affairs: The Causes Célèbres of Prerevolutionary France* (Berkeley, University of California Press, 1993):

չորսամեայ եղբորորդիին հետ, որ շուտով պիտի մեռնէր Քարոնի հրամանով կրած չարչարանքներուն իբրեւ հետեւանք: Մարգարայի ժամանումէն ետք, իր փորձութիւններուն եւ նաւուն Փորթ Լուի հասնելու լուրերը փաստօրէն պէտք է հասած ըլլային Հնդկաստան ապրող իր ազգականներուն, որոնց շարքին Joannes (Յովհաննէս) եւ Joseph (Յովսէփ) եղբայրներուն, ինչպէս եւ զարմիկներուն: Այս ազգականներէն մէկուն շնորհիւ է, որ Մարգարայի պատմութիւնը առաջին անգամ տպուած է իբրեւ *factum* եւ ապա վերապրած՝ եւրոպական դիւանական հաւաքածոներու մէջ: Խնդրոյ առարկայ անձին ինքնութիւնը տարբեր ձեւերով յայտնուած է իբրեւ «եղբայր» (*frère*), ինչպէս եւ «եղբայր՝ Լեւանտի ձեւով» (*frère à la mode du Levant*), այսինքն՝ «հօրեղբորորդի» (*cousin germain*), եւ կոչուած «Jean Marcara»: Ըստ առաջին *factum*ին, Մարգարայի զարմիկը՝ Ժան, «որ Հնդկիքի խորերը՝ Պենկալի մէջ, ուր կը գտնուէր, իր եղբոր տիար Մարտիրոս Մարգարայի [Martin Marcara] դժբախտութիւնն ու վիշտը իմանալէ ետք Պենկալի մէջ, իր ընտանիքն ու սեփական գործերը լքելով, Յրանսա կ'երթար զայն խնամելու»⁴⁷: Մարգարայ կը յայտնէ այս *factum*ին մէջ, որ Ժան «երկու տարի յատկացուց իր ճամբորդութեան համար», ինչ որ ցոյց կու տայ կա՛մ չափազանցութիւն մը՝ տպաւորութիւն ձգելու համար, եւ կա՛մ որ անոր զարմիկը՝ անծանօթ պատճառներով, նախընտրած էր ճամբորդել երկար ու վտանգաւոր ցամաքային ճանապարհով՝ Պենկալէն մինչեւ Փարիզ, Սպահանի ու Հալէպի կամ Զմիւռնիոյ ու Պոլսոյ ճամբով: Բոլոր պարագաներուն, խեղճ մարդը «այնքան ցաւի ու յոգնութեան դիմագրաւեց» իր ճամբորդութեան ընթացքին, կ'ըսէ Մարգարայ, որ մահացած էր Փարիզ շուտով՝ «Զեր վսեմութեան ոտքերուն նետուելէ եւ տեսք Մար-

գարայ հօր, որդիի եւ եղբորորդիի ազատումին [l'élargissement] համար խնդրագիր ներկայացնելէ ետք»⁴⁸: Ըստ *Factum*ին, թագաւորը «ստացաւ [Յովհաննէս դի Մարգարայի] խնդրանքը եւ, 2 Յունուար 1675ին իր զեկուցումը ներկայացուցած ըլլալով Խորհուրդի լիազումար նիստին, ան միջամտեց վերոյիշեալ դատավարութեան դատական վճռին»⁴⁹:

25 Յունուար 1675ին, ազատ արձակումէն շուրջ երեք շաբաթ ետք, Լուդովիկոս Ժ. Կ. կը կարգադրէր Մարգարայի հանդիպումը Փարիզի ամենէն գնահատուած փաստաբաններէն մէկուն՝ Թուրկո Սէն-Պլէրի հետ, որպէսզի «հարցաքննուէր եւ տեսնուէր իր կողմէ»: Թուրկոյի հետ այս հանդիպումին արդիւնքը *factum*-ի մը գրառումն էր, այդ տարի լոյս տեսած մէկ քանի հատէն առաջինը, ի պատրաստութիւն Մարգարայի դատին՝ ընդդէմ *Compagnie des Indes*ին եւ իր տնօրէններուն, հայցելով վնասուց հատուցում եւ յետնեալ աշխատավարձերու վճարում՝ իբրեւ հետեւանք տարիներու ապօրինի կալանքի եւ չարչարանքի Ընկերութեան տարբեր նաւերու մէջ:

Մարգարայի գործը, հանրային կարծիքը եւ Ժ. Դարու ֆրանսական իրաւական մշակոյթը

Իր «Անձնական կեանքեր եւ հանրային գործեր» երկին մէջ, որ մանրակրկիտ կերպով կ'ուսումնասիրէ Ժ. Դարու Փարիզի նշանաւոր դատավարութիւնները, Մագա դիտել կու տայ, որ այս դատավարութիւններուն համար պատրաստուած իրաւական ամփոփագրերը «մեծապէս ժողովրդական եւ ազդեցիկ [էին] իրենց ժամանակին»: Յաճախ «հրատարակուած ըլլալով տասնեակ հազարներով», *factum*ները «անձկութեամբ կը սպասուէին, կու կը

47 *Factum* Contenant, Ms. 8972, էջ 47:

48 Նոյն տեղում:
49 *Factum* Contenant, Ms. 20564, էջ 50:

տրուէին ընթերցողներու կողմէ եւ կը մասնատուէին քննադատներու կողմէ»⁵⁰: Մարգարայի *factum*ները ի՞նչպէս մատչելի կը դառնային փարիզեան հանրութեան: Այս իրաւական թուղթերուն ընդմէջէն դիտուած Մարգարայի կեանքի մանրապատմական ընթերցում մը ի՞նչպէս կրնայ լոյս սփռել այս տեղական պատմութեան վրայ: Աւելի՛ն. ի՞նչ էր հանրութեան դերը տպագիր *factum*ներու սպառման մէջ:

Մարգարայ տարբեր տեղեր կ'ակնարկէ իր իրաւական յուշերուն հանրային սպառման: Առաջինը 1682ի *factum*ի մը մէջ կ'երեւի, վերնագրուած՝ «Instruction Méorable Contenant les Contestation d'entre Martin Marcara Avachin Gentilhomme Persan [...] et les Sieurs Directeurs», որ արդէն յիշուեցաւ վերը: Այստեղ Մարգարայ կը բացատրէ, թէ ի՞նչպէս իր դատական գործը 1680ական թուականներուն արդէն սովորական իմացութեան առարկայ էր Փարիզի փողոցներուն մէջ, քանի որ իր տպագիր *factum*ները լայն տարածում ունէին: Այս կարեւոր իրաւական ամփոփագիրը կը սկսի ընթերցողին ուղղուած կոչով՝ Յրանսական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան կողմէ օտարականի մը դէմ գործուած անարդարութիւններուն մասին. Անակնկալ նորութիւն մըն է, թէ աշխարհի ամենավսեմ դատարանին եւ թէ աշխարհի միապետներէն ամենամեծին առաջ, որ Արեւելա-Հնդկական [Ընկերութեան] տիար տնօրէնները համարձակին ցուցադրել իրենց ընկերութեան նման գործած ու աւելի քան տասնութ տարի անոնց հրամանով շարունակուող անօրէնութիւնները իր երկէն 2.500 լիօ հետո գտնուող օտարագրի պարունի մը, իր որդիներէն մէկուն եւ չորսամեայ պարունի մը, իր որդիներէն մէկուն եւ միայն ամենաբարբառու ժողովուրդներուն երեսակայութեան մէջ գոյութիւն ունեցող բոլոր տանջանքները, որոնք զարմանք կը պատճառեն⁵¹:

Արդէն իսկ առաջին էջին մէջ, Մարգարայ եւ իր փաստաբանը շատ յստակօրէն կը յայտնեն, թէ լիուլի օգտուած են տպագրութեան հօր արհեստէն՝ այս *Gentilhomme Persan*-ին (այսինքն՝ Մարգարայի) «անմեղութիւնն ու տառապանքը» լաւածանօթ դարձնելու համար փարիզեան հանրութեան, որ արդէն սովոր էր հազարաւոր *factum*ներ կարդալու. «Պարոն Մարգարան այստեղ կրնայ գործածել բոլոր *factum*ներն ու խնդրագրերը [*requetes*], որոնք հոս հրատարակած ու բաժնած է թէ՛ արքունիքին եւ թէ՛ Փարիզի մէջ, ուր իր անմեղութիւնն ու պարոնայք տնօրէններու պատճառած աղէտները պարզ ու մեկին եւ իրենց բուն իսկութեամբ ներկայացուած են»⁵²:

Այստեղ կանգ պիտի առնենք պահ մը խորհրդածելու համար Մագայի այն պնդումին մասին, թէ *ancien régime*ի Յրանսայի մէջ, *factum*ները ո՛չ միայն ամբաստանեալի մը անմեղութիւնը հանրային կարծիքի դատաստանին առջեւ փաստելու գործիքներ էին, այլեւ հանրային ֆորումներ, որոնք կը բացատրէին ողջ ֆրանսական իրաւական համակարգին էական արդար բնոյթը, որուն արժանիքները մարմնաւորուած էին թագաւորին կողմէ: Անգամ մը եւս, թէեւ համաշխարհային իր ընդհանուր ծիրին մէջ, Մարգարայի արկածալից կեանքը, ինչպէս կ'երեւի իր վարոյթներուն եւ դատական յուշերուն մէջ, կրնայ օգտագործուիլ տեղական իրականութիւն մը լուսաբանելու համար, այս պարագային՝ *factum*ներու գործածութիւնը վաղ արդի ֆրանսական իրաւական մշակոյթի ու պատմութեան մէջ: Անշուշտ,

52 Նոյն տեղում: «Le Sieur Marcara pourroit bien employer icy tous les factums & les Requestes qu'il a c'y devant fait imprimer & distribuer, tant a la Cour, que dans Paris, ou son innocens aussi bien que les calamitez que les Sieurs Directeurs luy ont causé, sont représentées naturellement & dans leur pure verité» (ընդգծումը մերն է - Ս. Ա.):

50 Maza, *Private Lives and Public Affairs*, p. 8.
51 *Instruction Méorable*, էջ 1:

Մարգարայի ցնցիչ դատավարութեան ներկայացուած 1676ի առաջին *factum*ը կ'ակնարկէ Յրանսայի իրաւական ենթակառոյցի ընդհանրապէս արդար բնոյթին, ո՛չ միայն Փրանսացի Հպատակներու, ինչպէս ենթադրելի է, այլ նաեւ օտարականներու նկատմամբ, ինչպէս նոյնինքն Մարգարան, որոնք նաեւ «մեծ Սոֆի»ի, այսինքն՝ Իրանի շահին Հպատակներ էին:

Կա՞յ մէկը, որ չի գիտեր, թէ արդարութեան տնօրինումը, յատկապէս՝ օտարներու նկատմամբ, այսօր առաջնագոյն եւ կարեւորագոյն մտահոգութիւններէն մէկն է այս անգուցական թագաւորին: Սպահան քաղաքի վանական տիար Ռուփլի գործը, որուն յուրեր տակաին կը լեցնեն դատարանն ու ամբողջ Փարիզը, օրինակ մըն է, որ արժանի է փոխանցուելու յետորդ սերունդներուն: Երբեք այդպիսի դժուար, նուրբ եւ ամօթալի բան մը եղած չէ: Ասկէ առաջ, երբեք սուտեր ներկայացուած չեն՝ նշմարտութիւնը ծածկող հնարներ ստեղծելու համար: Որքան անկի յարգելի տեսա՞ր (դատաւորները՝ Ս. Ա.) կ'ուսումնասիրէին փաստերը, նոյնքան անկի դժկամ էին կողմնակալ դատավճիռ մը արձակելու: Ի վերջոյ, ինը նիստերէ ետք, նոյնինքն՝ Նորին Վսեմութիւնը պէտք է իր սեփական խորհուրդը կանչէ՝ ամբողջ մէկ օրուան համար: Ամբողջ եօթ ժամուան զեկոյցի մը ընթացքին, այս մեծ իմացականութիւնը որմէ ոչինչ կը խուսափի, որ կը մասնատէ, կը թափանցէ ու կը հետաքննէ ամէն ինչ, զարմանալիօրէն, ի հիացում խորհուրդին, կարողացաւ նշմարտութիւնը գտնել՝ զայն շրջապատող մշտնջեն ու խաւարին մէջէն, զայն [նշմարտութիւնը] շօշափելի դարձնելով, ինչպէս եւ կարող՝ կեղծիքի ու սուտերու յաղթահարելու: Ահա թէ ինչ կրնայ տեսնել ընթերցողը սպումած իրաւական որոշումին մէջ, որ Նորին Վսեմութիւնը ներկայացուց իր պետական խորհուրդին՝ ի նպաստ յիշեալ Ռուփլիին եւ ընդդէմ հոն յիշուածներուն⁵³:

53 "Pour les Sieurs Marcara Avachins, pere & fils, demandeurs & deffendeurs Contre les Sieurs Directeurs Generaux des Indes Orientales, deffendeurs & demandeurs", in *Plaintes Universeles sur les Ruines des Depredations et Interruption du Commerce in Recueil Thoisy Droit Public et civil*, tome X, folio 69v. "Qui ne Scait que l'administration de la Justice, & particulierement a l'egard

Այստեղ ուշադրաւ է ակնարկուած ընդ որում շուրջ շուրջ վաճառականի մը դատին, որ, Մարգարայի նման, գոհարեղէնի վաճառքով կը զբաղէր⁵⁴: Ռուփլի կաթողիկէ շուրջացի մըն էր, որ Հալէպ եւ Զմիւռնիա տեղափոխուած էր վեց կամ եօթը տարի առաջ, մինչեւ որ պարագաներու բերմամբ 1678ի շուրջ *factum* մը հրատարակած էր, ուր իր գործը ներկայացուցած էր Փարիզի բնակչութեան եւ յատկապէս *Հոլոգովիկոս Ժ. Ի. Ի.*, որուն հովանաւորութիւ-

des Estrangers, fait aujourd'hui une des premieres & des plus importantes occupations de cet incomparable Monarque? L'affaire du Sieur Ruply Negociant de la ville d'Ispaham, dont la cour & tout Paris sont encore tout remplis, en est un exemple digne d'estre transmi a la posterite. Jamais une matiere ne s'est trouvee si epineuse, si delicate, & si embrassante: Jamais le mensonges n'a employe tant d'adresse d'artifice a deguiser la verite. Plus Messieurs les Commissaires examinoient le fait, plus ils apprehendoient de rendre un jugement qui n'y fust pas conforme. Enfin il fallut q'apre neuf sceances Sa Majeste elle mesme fist assembler son Conseil tout un jour. Elle se fit faire pendant sept heures entieres le rapport de l'affaire, & avec l'etonnement & l'admiration de tout son Conseil, cette grande Intelligence a qui rien n'echape, qui perce, qui penetre, qui aprofondit tout, Sceut d'abord decouvrir la verite a travers les nuages & les tenebres qui l'environnoient, la fit sentir, & la fit triompher de l'imposture & du mensonge. C'est ce que le Lecteur peut voir dans l'Arrest autentique imprimé, que Sa Majeste a rendu en son Conseil d'Etat en faveur dudit Sieur Ruply contre les y dénommez" (ընդգծումը մերն է - Ս. Ա.):

54 Վերը ակնարկուած մարդը՝ Ռաֆայել դի Ռուփլի, «ծնած էր Զուղա՝ Սպահան քաղաքի այն մասը, որ ինքնին ուրիշ քաղաք մըն է, ուր հայերու մէջ ամենէն որակեալ անձերը իրենց հաստատութիւնները ունեցած են այն ժամանակէն, երբ Օսման Արքայը զանոնք հրաւիրած էր իր տիրոջը» (*Memoires Servans A L'eclaircissement des faits inserez en la plainte presentee a Sa Majeste par Le Sieur Raphael Ruply Negociant Armenien de la Ville d'Hispan, Demandeur & Accusateur....* [Nd. 1678?], in "Nouvelle requête du Sieur Ruply, avec la réponse du sieur Martinon et les réplique dudit Ruply, dont nosseigneurs les commissaires sont très humblement suppliés de vouloir prendre", *Bibliothèque nationale de France, FOL-FM-14859*):

նը կը խնդրէր իր Հայցին մէջ: Իր դատական պատումին մէջ, Ռուփլի իր կեանքը կը պատմէ այնպիսի ձեւերով, որոնք յատկանշական նմանութիւն ունին Մարգարայի պատմութեան հետ:

Ուրիշ հայերու հետեւելով, վեց կամ եօթը տարի առաջ Ռուփլի համբարեց Հալէպ եւ Զմիւռնիա՝ հոն թղթակիցներ հաստատելու համար, եւ Նափոյին, Հոմմը, Ճենովան եւ Վենետիկը տեսնելէ ետք, ան հաստատուեցաւ Կիպրոս, ուր ապրեցաւ անկի երկար ժամանակ: Սակայն, ան չէր ընդգրկած Ֆրանսայի հետ առեւտուրը, եւ մտածեց, որ եթէ այդ վայրերը [Ֆրանսա] չհամարուէր, իր ծախսերը անարժէք պիտի ըլլային⁵⁵:

Այսպէս, 1675ի վաղ ամրան, ինչպէս գոհարեղէնի բազմաթիւ ուրիշ վաճառականներ ըրած էին իրմէ առաջ, *Sieur Ruply ձեռնովայէն մեկնած էր դէպի Ֆրանսա*: Ան հասած էր Մարսէյլ՝ Մարգարայի Փորթ Լուի ժամանումէն վեց ամիս ետք, 22 Յուլիս 1675ին, եւ ուրիշ Հայ վաճառականի մը (*Աբբաս Ա. քուսա*) ընկերակցութեամբ, յաջորդ օրը Մարսէյլէն մեկնած էր ձիով Ֆրանսացի թարգմանիչի մը հետ (*էսթիէն Փրովանս*), որ կարգ մը «արեւելեան» լեզուներ կը խօսէր (*օսմաներէն*): Պօքէր եղանակային տօնավաճարի ճանապարհին, դժբախտութիւնը այցելեց Ռուփլիին: Արդարեւ, Մարսէյլէն մէկ օրուան հեռաւորութեան վրայ գտնուող մաքսատան մը մէջ, Ռուփլիի գոյքը գողցուած էր («երկու անձնական մատանիներ որոնք իր մատներուն վրայ էին, որոնցմէ մէկը վարդագոյն աղամանդ մը ունէր, իսկ միւսը՝ վեց կամ եօթը աղամանդներով, ժամացոյցի մը հետ, նոյնպէս անձնական գործածութեան համար», ինչպէս եւ «կերպասով ծածկուած երեսուն մեծ ու փոքր աղամանդներ պարունակող տուփ մը» եւ փիրուզներու բազմութիւնը՝ մաքսատան պաշտօնեային գալարէ մը՝ մաքսատան պաշտօնեային գալարէ «յայտարարելէ» ետք⁵⁶: Մարգարայի նման, Ռուփլին ալ աղամանդներու եւ գո-

հարներու վաճառական մըն էր, որ երկար տարիներ ապրած ու աշխատած էր Արեւելքի մէջ, այս պարագային՝ Զմիւռնիա եւ Հալէպ, Լիվոնո հաստատուելէ առաջ: Ֆրանսա հասած էր, Մարգարայի նման, Լիվոնոյի իր գործածութիւններուն ճամբով, եւ ապաստան գտած Լուդովիկոս Ժ. Ի. մօտ, որուն սողոմոնեան արդարութեան դիմած էր, ինչպէս Մարգարան եւ ժամանակաշրջանի քանի մը այլ Հայ վաճառականներ ըրած էին: Այս երկու Հայերուն գրեթէ համաժամանակեայ դատավարութիւններուն պարագային, հետաքրքրական է, որ երկուքն ալ հաւանաբար համբաւաւոր դարձած էին Փարիզի մէջ, որովհետեւ պատմուած էին որպէս գրաւիչ (*անտարակոյս՝ «տարաշխարհիկ»* կամ «արեւելեան») պատմութիւններ եւ ճիւղորէն բաշխուած՝ Փարիզի փողոցներուն մէջ, ուր սովորական քաղաքացիներ, պէտք է ենթադրուի, կը սպառէին անոնց պատմները՝ ընթերցումով կամ, մեծաւ մասամբ, ունկնդրութեամբ: Սակայն, ինչպէս Ֆրանսական Ընկերութեան երբեմնի պաշտօնեայ Ռոպէր Շալ նշած է իր *Journal d'un voyage fait aux Indes orientales du 24 février 1690 au 10 août 1691*ի մէջ, Ռուփլիի դատավարութիւնն ու անոր *factum*ները աւելի քան տեղական ներգործութիւն ունեցած են ժամանակակիցներու վրայ:

Այս դատավճիռը, որ բարգմանուեցաւ Արեւելքի բոլոր լեզուներով, թագաւորը հոն ներկայացնել տուաւ իրեն նոր Սողոմոն եւ մեծապէս բարձրացուց ֆրանսացիներուն համբաւը, այնքան որ Ընկերութիւնը կրնար յոխորտալ, որ ամէն ինչ հոն անոր հակակշորին տակն էր: Արեւելքիները մտածեցին, որ եթէ Ընկերութիւնը չվճարէ իրենց, պարզապէս թագաւորին Արդարութեան կրնային ապաւինիլ: Սակայն, անոնք իրենց միտքը բաւական փոխած են այս մասին, որովհետեւ Ընկերութիւնը, սնանկութիւններ կրած ըլլալով, ստիպուած էր վճարումներ յետաձգել եւ, տոկոսները միշտ շարունակուելու պատճառով, անոնք շուրջ վեց միլիոն փաւնտի պարտք ունին Սուրաթի մէջ, իրենց վարկը կորսնցուցած ըլլալով այն աս-

55 Նոյն տեղում, էջ 2:
56 Նոյն տեղում, էջ 6-7:

տիճան, որ ռեւէ մէկը չ'ուզէր բան մը փոխ տալ իրենց, իսկ ասիկա, մեր բարի անուան կորուստին զուգահեռ, կը հետաքրքրէր հոլլանտացիները, անգլիացիները եւ եւրոպայի միւս ազգերը: Ի լրումն, մեր [ազգը] հոն կը նկատի իբրեւ աշխարհի ամենէն խաբէրան ու անաժանը, եւ Սիամի մէջ գործուող երկշտաութիւնը մեզ երեւելի պիտի դարձնէ: Հնդկիկի մէջ իբրեւ երկրագունդի ամենազգուելի շարագործները⁵⁷:

Շալի վերի պատուը կարեւոր լոյս կը սփռէ Մարգարայի գործին վրայ, որովհետեւ կ'օգնէ անոր դատավարութեան հնարաւոր «համաշխարհային» ծաւալը հասկնալու: Նաեւ կը թելադրէ, որ Արեւելքի ընթերցողները կրնան հաղորդ եղած ըլլալ «Մարգարայի գործին» իրենց սեփական լեզուներով, թէեւ նման թարգմանութիւններ կամ անուղղակի փաստեր չեն հասած մեզի: Ասիկա կ'ըսենք, որովհետեւ եթէ Ռուսիի դատավարութիւնը եւ անոր factumները «արեւելեան բոլոր լեզուներով թարգմանուած» էին (հայերէն, պարսկերէն, արաբերէն, օսմաներէն, կ'ենթադրենք), ուրեմն նման բան մըն ալ կրնար

57 Robert Challes, *Journal d'un voyage fait aux Indes orientales du 24 février 1690 au 10 août 1691*, Paris, 1721, vol. 2, 383. "Cet arrêt qui fut traduit en toutes les langues orientales, y fit regarder le Roi comme un nouveau Salomon, & releva si bien le nom françois, que la Compagnie pouvoit se vanter que tout y étoit à sa discrétion. Les Orientaux se figuroient, que si elle ne les payoit point, ils n'auroient qu'à recourir à la justice du Roi; mais, ils ont bien changé de sentiment, parce que la Compagnie, ayant souffert des Banqueroutes, a été obligée de reculer les payemens; & les intérêts courant toujours, elle doit à présent à Suratte environ six millions de livres & y est tellement perdue de crédit, que qui que ce soit ne lui veut rien avancer: ce qui concerte avec l'intérêt qu'ont les Hollandois, les Anglois, & les autres nations d'Europe, de perdre la nôtre de réputation. Aussi, la nôtre y est regardée comme la plus fourbe & la plus indigne du monde; & les lâchetés, qui se sont faites à Siam, nous vont faire regarder par toutes les Indes comme la plus vile canaille de la terre" (ընդգծումը մերն է - Ս. Ա.): Թնորհակալութիւն կը յայտնեն Օլիվիէ Ռալֆէն-ի, որ զիս տեղեակ պահեց այս բնագրին գոյութեան մասին:

պատահած ըլլալ Մարգարայի դատավարութեան պարագային: Թերեւս ասիկա ճիշդ է, ինչպէս կը թելադրէ պաշտպանութեան գործը Մարգարայի դէմ, խորագրուած՝ *Estat de la Contestation Pendante au Conseil*⁵⁸: Այս փաստաթուղթը, հրատարակուած՝ Փարիզ, 1682ին, կը սկսի յանդուզն հաստատումով մը, որ կը թելադրէ, թէ Մարգարայ իր factumները թարգմանած ու տարածած էր «Արեւելքի» մէջ՝ ամէն տեղ ուր հայ վաճառականներ կ'ապրէին, եւ որ անոր դատավարութիւնը փաստօրէն «նշանաւոր դարձած էր factumներով եւ պարսաւագրերով, զորս Մարգարայ ցրուած է աշխարհի երկայնքին»⁵⁹:

Մագա կը փաստարկէ, որ «հանրային կարծիքը» որպէս հասկացութիւն եւ, փաստօրէն, հանրութեան դադափարն իսկ «կեդրոնական էին memoires judiciairesի լեզուին, այս գրքոյկներուն փառասիրական կարգավիճակին ու նպատակին»⁶⁰: Շատ յաճախ, Մագայի քննած ուշ ժԼ. դարու factumներուն մէջ, հանրութիւնը վկայակոչուած էր որպէս «դատարան» կամ նոյնիսկ *le tribunal de la nation*: Ասիկա կը պատահէր նոյնիսկ երբ memoiresները որպէս սեռ կը պատկանէին «փակ դատական համակարգի մը, ուր «հանրութեան» անդամները դեր չէին խաղար, ըլլայ դատարաններու ընտրութեան կամ գործերու դա-

58 Լման խորագիրը՝ *Estat de la Contestation Pendante au Conseil, au rapport de Monsieur Quentin de Richebourg, pour les sieurs Directeurs de la Compagnie des Indes Orientales, Défendeurs & demandeurs contre Martin Marcara, se disant Gentilhomme Persan, demandeur & défendeur* (BNF, Z THOISY- 87):

59 "La contestation qui a juger au rapport de Monsieur Quintin de Richebourg, est devenue celebre par les Factums & les Libelles que Marcara a répandus dans le monde": *St'e u Estat de la Contestation Pendante au Conseil*, folio 297, էջ 1 (ընդգծումը մերն է - Ս. Ա.): Որքան որ ինձի յայտնի է, այս փաստաթուղթը գործածուած չէ Մարգարայի անխղճութեան ուսումնասիրութիւններում մէջ:

60 Maza, *Private Lives and Public Affairs*, էջ 12:

տին մէջ»: Ինչպէս Մագա կը նշէ, «պաշտօնապէս, այս ամփոփագրերը միայն հասցեագրուած էին դատարաններուն, բայց իսկապէս հազարաւոր ընթերցողներու հանրութիւն մը գոյութիւն ունէր, որուն անդամները պատրաստ էին փողոցային կռիւներու մէջ մտնելու՝ զգայացունց եւ լայն գովազդներու արժանացած յուշագրութեան մը համար»⁶¹:

Անհաւանական է, թէեւ ո՛չ բոլորովին անկարելի, որ 1670-1680ական թուականներուն հազարաւոր փարիզցիներ փողոցային կռիւներու մէջ խառնուած ըլլան Մարգարայի դատական յուշագրութիւններէն օրինակներ գտնելու համար կամ իբրեւ հետեւանք այս «տարաշխարհիկ» պարսիկի պատումին առթած կիրքերուն: Մարգարայի factumներուն տպաքանակը իմանալու միջոց չունենալով, դժուար, եթէ ոչ անհնարին, կը դառնայ հասկնալ, թէ որ աստիճան *affaire Marcara*-ն «հանրային գործ» մըն էր, նման Մագայի ուսումնասիրածներուն՝ ժԼ. դարէն, երբ factumներու տպաքանակը բաւական աւելի բարձր էր, քան մեր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանին: Սակայն, այս իրաւական ամփոփագրերուն մօտէն ընթերցումը անխուսափելի կը դարձնէ այն մտածումը, որ առնուաբար գործած են իբրեւ «ազգի դատարանը» կամ որ փարիզեան հանրութեան – որուն կարծիքը տեսակ մը կարեւոր «դատարան» էր – որոշ բաժին մը նկատուելի լսարան մը կը կազմէր, որուն ուղղուած էր Մարգարայի եւ իր գաւազին ու հօրեղբոր-որդիին ողբերգական պատմութիւնը: Մարգարայի factumները անսովոր կամ նոյնիսկ բացառիկ են վճռական մէկ կերպով: Անոնք կը թուին դիմել, վկայակոչել եւ նոյնիսկ «կեանքի կոչել» ո՛չ միայն Հաբսբուրգի բնորոշումով հանրային ոլորտ պերմասի բնորոշումով հանրային սահմանը, որ Փարիզի կամ իր շրջակայքին սահմանափակուած էր, այլ նաեւ, հնարաւոր է,

համաշխարհային հանրային ոլորտ մը: Մարգարայի ամփոփագրերը, ինչպէս Ռաֆայէլ Ռուփրի գրութիւնները, կը թուին թարգմանուած ըլլալ Արեւելքի բոլոր լեզուներով եւ սպառուած՝ Հնդկաց ովկիանոսի եւ արեւելեան Միջերկրականի շուկաներու ընթերցողներու կամ ունկնդիրներու կողմէ: Հետեւաբար, *l'affaire Marcara*ի եզակիութիւնը կրնայ կայանալ իր կարողութեան մէջ՝ միաժամանակ տեղական կամ ազգային հանրային ոլորտ մը, ինչպէս եւ համաշխարհային կամ անդրկայսերական (*transimperial*) հանրային կարծիքի դատարան մը պոստիւլու, ուր Ֆրանսական պետութիւնն ու իր Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւնը կը ջանային ձեւաւորել ու ներգործել օտարազգի վաճառականներու վրայ՝ այս factumներուն տարածումի ճամբով: Զոյգ ծիրերուն մէջ, Մարգարայի ինքնակենսագրական ամփոփագրերուն նպատակը կը թուի նոյնը եղած ըլլալ. արդարացեալ Արեւ թագաւորին արքայութիւնն ու տիրապետութիւնը իբրեւ սողմունեան արդարութեան եւ զսպուածութեան նոր մարմնաւորում մը՝ բնիկ Ֆրանսացիներու եւ «օտար անձերու» ինչպէս Մարգարայ եւ Ռուփրի, որոնք Սեֆեանեան երկրէն եկած էին եւ «2.500 լիօ» հերոս էին իրենց հայրենիքէն: Անշուշտ, ո՛չ Մարգարայի ընդհարումը օրէնքի հետ եւ ո՛չ ալ անոր հանրային դատավարութիւնը տեղի պիտի ունենային առանց դժբախտ հանդիպումին անոր պետին՝ Յրանսուա Գարոնի հետ:

Մարգարայ եւ Գարոն

Գարոն արդէն Մատակասքար էր, երբ Մարգարայ հոն կը հասնէր "La couronne" նաւով, 23 Օգոստոս 1667ին⁶²: Շուտով, բողոքական ընդհանուր վարիչը զինք կը նշանակէր Յրանսական Ընկերութեան Հնդկաստանի բոլոր կայսերաներուն տնօ-

62 *Factum Contenant*, Ms. 8972, էջ 6:

61 Նոյն տեղում:

րէնը: Թէեւ այն ատեն Ֆրանսական պաշտօնեաներու ներկայութիւն չկար կայաններուն մէջ, 11 Օգոստոս 1666ին՝ առաջին Ֆրանսական նաւատորմիդին Սուրաթ ժամանումէն զրեթէ երկու տարի առաջ, մուղալ Աուրանկղեպ կայսրը Ընկերութեան պաշտօնատարներ Պեպէրի եւ Լա Պուլէյ Լը Կուզի շնորհած էր Ֆերման մը, որ Ֆրանսացիներուն կը թոյլատրէր առեւտրական կայանի մը՝ *comptoir*ի մը հաստատումը Սուրաթի մէջ⁶³: Անգլիացիներն ու հոլանտացիները արդէն հաստատուած էին քաղաքը, իսկ հայերն ալ փոքր բայց բարգաւաճ համայնք մը ունէին՝ սեփական եկեղեցիով: Գարոն Մարգարան իր տեղակալը նշանակած էր գէթ երեք պատճառներով, որոնք կարեւոր են ըմբռնելու համար դէպքերու այն ճակատագրական շրջադարձը, որ երկու մարդիկը բախման ընթացքի մէջ պիտի դնէր: Առաջին հերթին՝ հոլանտացի *De Lijne* (*De Lijne*), որ սկզբնական թեկնածուն էր տնօրէնի պաշտօնին, յանկարծամահ եղած էր Մատակասքարի մէջ եւ Ընկերութեան պաշտօնատարները կարիքը ունէին զինք փոխարինելու⁶⁴: Երկրորդ՝ Մարգարայ տրամադրելի ամենէն որակեալ անձն էր Մատակասքարի մէջ, 1667ին: Ան, ի վերջոյ, համալաւոր էր իբրեւ «Հնդկաց աշխարհի բոլոր լեզուներուն եւ առեւտուրին կատարեալ վարպետութիւն» ունեցող, որուն մասին Գարոն իրագրել կ'ըլլար նոյնիսկ եթէ երկու մարդիկը առաջին անգամ հանդիպած ըլ-

լային Մատակասքարի մէջ: Աւելի'ն. Իրանի եւ Հնդկաստանի շուկաներուն ծանօթութիւնը Մարգարայի կողմէ զինքը իտէալական թեկնածու մը կը դարձնէին Գարոնի աչքին, քանի որ վերջինս միայն հարաւային Չինաստանի ծովերուն եւ Ճափոնի առեւտուրին հմուտ էր, ինչպէս յայտնի է հոլանտացիներու հետ ունեցած իր նախընթաց փորձառութենէն: Այսուհանդերձ, Գարոնի ընտրութիւնը կը բխէր յաւելեալ պատճառէ մը, որ անկախ էր մասնագիտական որակումէն: Հաւանաբար, ան ընտրած էր Մարգարան որովհետեւ մտածած էր, որ մահացած հոլանտացիին նման, հայը նոյնպէս իրեն կապուած պիտի մնար եւ, ուրեմն, լուրթեամբ պիտի համաձայնէր իր ծրագրին՝ Ֆրանսական Ընկերութեան հաշուոյն կողմնակիօրէն անձնական մեծ հարստութիւն մը դիզելու: Հնարաւոր է նաեւ, որ եթէ Գարոն տեղեակ ըլլար Մարգարայի օրինական կարճաժամ խնդիրներուն Ֆլորանսի մէջ, կրնար նոյնպէս մտածել զինք մասնակից դարձնելու մասին կամ որ ան գոնէ խանգարիչ ազդակ մը պիտի չըլլար իր իսկ քրէական գործողութիւններուն: Այս պարագային, Մարգարայ պիտի փաստէր, որ կա'մ բարոյապէս ուղիղ էր եւ կա'մ վտանգաւոր աստիճանի պարզամիտ:

Սկզբնապէս, երկու մարդիկը իրար հասկացողութեան մէջ էին: 15 Հոկտեմբեր 1667ին, անոնք ճամբայ կ'ելլէին «Jean» նաւով, որ «վեց հարիւր թոնի բեռ ունէր եւ երեսունվեց թնդանօթներ ու երկու հարիւր հոգի», ու կը նաւարկէին դէպի Սուրաթ, ուր յոյս ունէին հաստատուելու իրենց առաջին կայանը կամ *comptoir*ը՝ ի նմանութիւն անգլիական եւ հոլանտական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւններուն⁶⁵: Ամէն ինչ տեղին էր մինչեւ Մալտիվեան կղզիները: Մարգարայ, կ'ըսէ *Factum*ը, «կատարեալ ներդաշնակութեան եւ հաշտ

63 Martin, *Memoirs I*, էջ 204 եւ Sottas, *Histoire de la Compagnie Royale*, էջ 45: Լը Կուզ եւ Նիքոլաս Գլօտ տը Լալէմ առաջին անգամ Իրան այցելած էին 1665ին առանձնաջնորդութեամբ մը ձեռք բերելու՝ Կոմպոնի (Պանտար Աքբաս) մէջ խարխուս մը հաստատելու համար: Պուլէյ Լը Կուզի եւ Ֆրանսայի ու Սեֆեան Իրանի յարաբերութիւններու պատմութեան համար, տե՛ս Lawrence Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge, Cambridge University Press, 1958, գլուխ 34, յատկապէս՝ էջ 430-431:

64 Rantoandro, *Un marchand arménien*, էջ 103-104:

65 *Factum Contenant*, Ms. 8972, էջ 10:

վիճակի մէջ էր պարոն Գարոնին եւ նաւուն մնացեալ անձնակազմին հետ»⁶⁶: Այս «ներդաշնակութիւն»ը երկար պիտի չտեւէր, սակայն:

Տիար Գարոնը կանչել տուած էր տիար Մարգարան, որպէսզի իր սենեակին մէջ բնակէին Ընկերութեան գործերը եւ թարմացնէ իր իմացութիւնը Հնդկիկի առեւտուրին մասին, որմէ բոլորովին անգէտ էր, քանի որ իր իմացութիւնը կը սահմանափակուէր Ճափոնի առեւտուրով: Տիար Մարգարան անմիջապէս սենեակը եկած էր, բայց զարմացած էր տիար Գարոնի կարգացած ֆարոգին վրայ, որ ըստ էութեան յանգեցաւ տիար Գարոնի առաջարկին, որ Ընկերութեան գործերը վարեն ու անձնական շահ ունենան առանց Ընկերութեան իմացութեան: Աւելի'ն. ան պնդեց, որ հոլանտացիներուն հոգը չէր այսպէս վարուի՝ հարստանալ եւ չորս-հինգ տարուան ընթացքին մինչեւ ետէ կամ չորս հարիւր հազար փաունտ հաւաքել: Տիար Գարոն նմանօրինակ ուրիշ առաջարկներ ալ ըրաւ: Տիար Գարոնի մտածումներուն թափանցելով, տիար Մարգարան այնքան զարմացած էր, որ ստիպուեցաւ ընդհատել տիար Գարոնի ֆարոգը եւ յստակօրէն ըսել անոր, թէ ետէ պիտի չդաւանան իր պատիւին ու խիղճին, ոչ ալ նորին Վսեմութեան եւ իր պաշտպանած Ընկերութեան շահերուն: Իսկ գայթակղած տիար Գարոնի վարձագծէն, տիար Մարգարան ուժեղ բառերով անոր յայտնեց, նոյնիսկ պատշաճ չափատրութեամբ ու ինքնազսպումով, որ եթէ մէկը վարուէր այնպիսի ձեւով [ինչպէս Գարոն առաջարկած էր], ան ո'չ միայն Ընկերութիւնը տեղեակ պիտի պահէր, այլեւ իր լաւագոյնը պիտի ընէր այդ անձը կանգնեցնելու համար⁶⁷:

Այս պահէն ետք, երկու մարդիկը երդուեալ թշնամիներ կը դառնային: Մարգարայի 1676ի *Factum*ը, ուր այս դրուագը պատմուած է մեծ հաճոյքով, կը նկարագրէ դէպքին շարունակութիւնը հետեւեալ ձեւով.

Յիշեալ տիար Մարգարայի այս ուժեղ պատասխանը տիար Գարոնին՝ շուտով անոնց միութիւնը վերածեց անվերջ ու գաղտնի ատելութեան, զոր տիար Գարոն այնուհետեւ պահեց Մարգարայի դէմ: Ան այնքան ապշած էր, որ տասնհինգ վայր-

կեան լուռ մնաց: Անոնց միջեւ մօտիկութիւնն ու բարեկամութեան բոլոր նշանները անհետացան եւ փոխարինուեցան սառնութեամբ ու արհամարհանով: Այնուհետեւ, տիար Գարոնը ամէն առիթ օգտագործեց խնդիր յարուցելու տիար Մարգարայի դէմ, որուն նոյնիսկ որոշ ստորագաս պաշտօնատարներ անդրադարձան եւ դիմեցին նախատելու տիար Մարգարան, որովհետեւ կը նախանձէին տիար Մարգարային՝ իրենց վրայ ունեցած հեղինակութեան համար⁶⁸:

Երկու մարդոց յաջորդ առճակատումը տեղի կ'ունենար նաևուն Սուրաթ հասնելէ առաջ իսկ: 14 Դեկտեմբեր 1667ին, նաևը կանգ կ'առնէր Գոչին (Հնդկաստանի հարաւ-արեւմտեան): Մալապարի ծովափին վրայ) կարգ մը մթերքներ ձեռք բերելու համար: Ինչպէս սովորութիւն էր, քաղաքի *VOC*ի կայանը գտնուող հոլանտական կայազօրէն անդամներ «Jean»-ը կու գային Գարոնը ողջունելու հոլանտացի կուսակալին անունով եւ ապա կ'ընթերէին Գարոնի սենեակին մէջ:

Անոնք հոն մնացին եւ, կերակուրէն ետք քանի մը ժամ ժողով ընելէ յետոյ, հրաժեշտ տուին տիար Գարոնին, որ իրենց ընկերացաւ մինչեւ իր սենեակին դուռը եւ յանձնարարեց տիար Մարգարային, որ անոնց ընկերանար այնուհետեւ եւ իր բացակայութեան՝ ընթացակարգը աւարտէ: Եւ մինչ Մարգարան կ'ընկերակցէր յիշեալ պաշտօնատարներուն, Ռամպոգ անունով վաճառական մը լրբօրէն յառաջ եկաւ եւ կտրուկ կերպով ընդմիջեց սպաներուն եւ տիար Մարգարայի խօսակցութիւնը՝ ինքզինք տիար Մարգարային անելի բարձր ցոյց տալով, որուն համար յիշեալ սպաները գայթակղեցան: Տիար Մարգարան յստակօրէն յայտնեց յիշեալ Ռամպոգին, որ սխալ էր եւ պէտք չէ գործէր այդ ձեւով, ու գիտնար իր տեղը եւ չփորձէր Մարգարայի տեղը գրաւել, որ իր վերադասն էր եւ տիար Գարոնի կողմէ ուղարկուած էր՝ յիշեալ սպաներուն ընկերակցելու: Մարգարայի կշտամբանքները յիշեալ Ռամպոգին հոգը չէին: Եւ ան անելի անդին անցնելով, իր ամբողջ ուժով ապստակեց [dechargea avec le derniere outrecuidance (outrance) un soufflet] տիար

68 Նոյն տեղում, էջ 10:

66 Նոյն տեղում, էջ 9:

67 Նոյն տեղում:

Մարգարային՝ առանց որևէ յարգանքի սպանե-
րուն նկատմամբ եւ անոնց ներկայութեան⁶⁹:

Ընթացակարգի այս զարմանալի
խախտումին անդրադառնալով տարիներ
ետք, Մարգարայ Ռամպոզի վրդովեցուցիչ
անհնազանդութեան արարքը Գարոնի
բուն ռազմավարութեան մէկ մասը կը հա-
մարէ՝ իր հեղինակութիւնը քայքայելու
յաչս նաւուն անձնակազմին⁷⁰: Սուրաթ
հասնելով, սակայն, ան դեռ չէր հասկցած
եղելութիւնը: Ահա թէ ինչու ան միամտո-
րէն մօտեցած էր Գարոնին՝ մեղադրանք
ներկայացնելու ենթակային դէմ ապտա-
կին համար: Գարոն կը յայտարարէր, որ
երկու կողմերը հաւասարապէս յանցաւոր
էին եւ պէտք է ծանր տուգանք վճարէին
ու բանտարկութիւն կրէին: Շղթայակապ
Մարգարան կ'ուղարկուէր Մատակաքար՝
դատավարութեան համար: Բայց ան, ի մեծ
տրտմութիւն (ու թերեւս ի զարմանս) Գա-
րոնի, Ընկերութեան խորհուրդին կողմէ
անպարտ կ'արձակուէր Յորթ Տօֆէնի մէջ
եւ վերստին Սուրաթ կ'ուղարկուէր: Իր
կարգին, Գարոն կ'ուղարկէր զինք Մասու-
լիփաթամ, ուր Մարգարայ իր երիտասար-
դութեան տարիներուն երկար ժամանակ
անցուցած ու տեղական իշխանութիւննե-
րուն հետ կապեր մշակած էր, համաձայ-
նութիւն մը կնքելու Ընկերութեան հա-
մար:

Մարգարայ Սուրաթէն կը մեկնէր 13
Մայիս 1669ին, 120 հոգինոց շքախումբով
եւ կարեւոր գումար մը տանելով (160.000

69 Նոյն տեղում, էջ 11:

70 «Այսպիսի արտակարգ դէպք մը», Մարգարայ
գրած է 1675ի factumին մէջ, «անտարակոյս
զաղտնաբար սարքուած էր տեարք Ռամպոզի եւ
Գարոնի կողմէ եւ գործադրուած՝ տիար Գարոնի
ներյայտ հրամանով: Կարելի չէ ենթադրել, որ
տիար Ռամպոզի պէս ստորադաս կարգ ունցող
անձ մը համարձակութիւնը պիտի ունենար
տիար Մարգարայի դէմ այդպիսի ձեռով եւ
օտարականներու ներկայութեան գործելու մատու
մը վրայ, առանց տիար Գարոնի աջակցութեան
եւ գաղտնի վաւերացման» (նոյն տեղում):

լիվր / 300.000 ուովի)⁷¹: Ան կ'ուղղուէր
Կոլքոնտա բերդաքաղաքը, նաեւ ծանօթ
Պհակնակար կամ Հայտերապատ անուննե-
րով, որ շիի Քուլթըպ Շահի հարստութեան
կեդրոնատեղին էր: Վերջինս շառաւիղն էր
թիւրքմէն Գարա Գոյունլու ցեղախումբին,
որ հիւսիսային իրանէն Հնդկաստան փո-
խադրուած էր՝ Ազ Գոյունլուներու եւ ա-
պա Սէֆեան հարստութեան կողմէ իր թա-
գաւորութենէն վտարուելէ ետք ԺԵ. դարու
վերջաւորութեան—ԺԶ. դարու սկիզբին:
Տեքանէն անցնելով, 21 Յունիսին Մարգա-
րայ կը ժամանէր Կոլքոնտա եւ կ'ընդու-
նուէր Ակնազարբէկ (Հախնազար բէկ) ա-
նունով իսլամացած հայու մը կողմէ, որ
արքունիքի ոսկերիչ էր⁷²: Ըստ Factum-ին,

71 Այս տեղեկութիւնը կը բխի Մարգարայի կարե-
ւոր ցամաքէ մը, գոր աճ Մասուլիփաթամէն
գրած է 11 Յունուար 1670ին: Տե՛ս BNF, 9352
nouvelle acquisition, folio 39 եւ ստորեւ՝ մէջբե-
րուած հատուածին համար: Տե՛ս նաեւ Kaer-
pelin, *La Compagnie des Indes Orientales*, էջ 67:
Rantoandro (*Un marchand arménien*, էջ 106)
150.000 լիվրի թիւը կը գտնուի:

72 Ակնազարբէկ կը նկարագրուի իբրեւ իսլամա-
ցած կամ «ուրացող» Ֆրանսական Արեւելա-Հնդ-
կական Ընկերութեան պաշտօնատար Ֆրանսուա
Մարթէնի կողմէ, որ Մարգարայի թշնամի էր:
1931ին լոյս տեսած եռահատոր յուշերում մէջ,
Մարթէն կը յիշէ Կոլքոնտայէն դուրս բանակած
ըլլալը 15 Յունիս 1670ին: Այդ օրը կ'ընդունէր այ-
ցելութիւնը ոմն «Ակնազարբէկի» ուրացող հայ
մը, Կոլքոնտայի թագաւորի ոսկերիչ, որ բաւա-
կան ազդեցութիւն ունէր արքունիքին մէջ եւ
Մարգարայի յատուկ բարեկամ էր: Ան նաեւ կը
գտնէ, թէ Ակնազարբէկին «կը հետեւէին 11 կամ
12 հայ վաճառականներ, որոնց հովանաւորն էր»
(François Martin, *Mémoires de François Martin
Fondateur de Pondichery (1665-1696)*, Ed. A.
Martineau. 3 vols. (Paris: Soc. d'Éd. Géographiques,
Maritimes et Coloniales, 1931), 1: 262): Ֆրանսա-
կան գրեթէ անծանօթ աղբիւր մը՝ ֆրանսացի
փիլիսոփայ, ճամբորդ, Compagnie des Indesh
պաշտօնակալ եւ մուլալ կայսր Անուանկոպի վի-
րաբոյժ Ֆրանսուա Պերնիէ կը հաստատէ Մար-
թէնի պատմը Ակնազարբէկի մասին: Պերնիէ
շատ շուտ գնահատած է Ակնազարբէկի (կամ,
ինչպէս ինք կը կոչէ, Haknatsar) արժեքատու դիր-
քը Կոլքոնտայի արքունիքի ներքին քաղաքակա-
նութեան ու վարչութեան մէջ: Գարոնի խնդրան-

քով 1668ին (Մարգարայի արքունիք դրկուելէ
միայն տարի մը առաջ), Պերնիէ կը հաստատէ.
«Երկու անձեր կան, որոնք կրնան միջնորդ ըլլալ
եւ որոնք վստահաբար պիտի առաջարկեն այդ
պաշտօնով գործել: Անոնցմէ մէկուն անունը
Haknatsar է, պարսիկ, պատկանելիութեամբ՝ հայ,
որ հոն դարձած է մահմետական, բայց այսու-
հանդերձ միշտ կը սիրէ եւ կ'աջակցի հայերուն:
Ան քարտուղարին եւ նոյնիսկ թագաւորին մատ-
չելու մեծ առիթներ ունի, եւ մեծ խարդաւանք
սարքող մըն է, բայց միշտ ուշադիր է հոլլանտա-
ցիներուն հետ հաշտ չըլլալ՝ իր սեփական շահե-
րուն համար. լաւ գիտեմ, որ թէեւ անոնց բարե-
կամաբար կը վերաբերի, զանոնք չի սիրեր...:
Այն պարագային, որ Haknatsarէն օգտուիլը փա-
փաքելի ըլլայ, ինչ որ սխալ պիտի ըլլար, քանի
որ ան կարծէր թէ քարտուղարի ընտանիքէն ըլ-
լար, ամէն պարագայի պէտք է գոյջ ըլլանք, որ
ամբողջ գործը անոր ձեռքերում չյանձնուի»
(Theodore Morison, *Minute by M. Bernier upon
the Establishment of Trade in the Indies dated 10th
March, 1668.* - "Journal of the Royal Asiatic Socie-
ty", 1,1 (1933), էջ 1-23 (այստեղ՝ էջ 17): Պերնիէի
յուշագրին ֆրանսերէն բնագիրը գտնուած էր
ֆրանսական արխիւներում մէջ եւ հրատարա-
կուած իբրեւ F. Bernier, *Mémoire sur l'établisse-
ment du commerce dans les Indes*, "Mémoires de
la société nationale d'agriculture, sciences et arts
d'Angers" (1884), էջ 11-37: Պերնիէի ուսումնասի-
րութեան մը համար, տե՛ս Peter Burke, *The Phi-
losopher as Traveler: Bernier's Orient.* - "Voyages
and Visions: Towards a Cultural History of Travel",
eds. Jas Elsner and Joan Pau Rubiés (London, Reak-
tion Books, 1999), էջ 124-138: Ակնազարբէկի
բուն հայկական անունը Հախնազար բէկ էր, ու
թէեւ իր մասին գրեթէ ոչինչ գիտեմք, բարեբախ-
տաբար հայերէն փաստաթուղթեր ունիմք վա-
ճառակաճակով գործուելութեան մասին: Նոր
Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի արխիւը 1680ա-
կան թուականներէն Հայտերապատէն դրկուած
փաստաթուղթերու թղթակալ մը ունի: Այդ փա-
ստաթուղթերն մէկը commenda-ի պայմանագիր
մըն է, որ 1680ին ստորագրուած էր Մարտիրոս
մընի եւ Հախնազար բէկի միջեւ, ուր վեր-
ջինս, որ գլխաւոր կողմն է, կը յիշուի «սահապ
հայկական բէկ» կամ վարպետ Հախնազար բէկ
անունով: Ուրիշ փաստաթուղթ մը՝ Հախնազար
բէկի որդի Մահմատ Թաղէի կողմէ գրուած, մա-
մակ մըն է, որ ուղղուած էր Հախնազարի գործա-
մակ մըն է, որ ուղղուած էր Հախնազարի գործա-
կալ Մարտիրոսին, որ գումար մը իրացնուած
էր: Նամակը թուագրուած է Նատար 1, Ազարիս
տարի 72 (1688) եւ կը յիշէ «իմ խէր հայն մագար
բէկն»: Տե՛ս Ամենափրկիչ վանքի արխիւներ,
«Նամակներ Հայտերապատից»:

«Մարգարայի այս ազգականը թագաւորի
արքունիքին ամենէն կարեւոր անդամնե-
րէն մէկն էր [...] եւ [Մարգարայ] պա-
տուական օթեւան գտաւ անոր միջոցաւ
Կոլքոնտա քաղաքին մէջ»⁷³: Ինչպէս
Ռանթոանտրօ դիտել կու տայ, Մարգարա-
յի factumը շատ չի մանրամասնէր Կոլքոն-
տա անոր կեցութեան մասին, բայց հնա-
րաւոր է, որ ան ներկայանար որպէս
կարեւոր դէմք մը, իբրեւ եւրոպական մեծ
ընկերութեան ներկայացուցիչ եւ այս իսկ
պատճառով կարծիքներու բեւեռացում մը
ստեղծէր տեղական առեւտրական հա-
մայնքին մէջ: Այս ժամանակ, ան ունկնդ-
րութիւն մը կ'ունենար թագաւորի փեսա-
յին հետ (*gendre du roi*), «որուն հետ ան
[Մարգարայ] բարեկամութեան մտերիմ
կապեր ունէր՝ երիտասարդութեան շրջա-
նին իր առաջին ճամբորդութիւններուն ա-
տենէն»⁷⁴: Այս անձը եւ Մարգարայի ազ-
գական ոսկերիչը քիչ դեր չեն ունեցած,
թագաւորին՝ Սուլթան Ապտուլլահ Քուլթըր
Շահի ուշադրութիւնը կեդրոնացնելով ա-
նոր վրայ: Թագաւորը Մարգարային հան-
դիպելու համաձայն չըլլալով հանդերձ, կը
յանձնարարէր տեսակցութիւն մը շնորհել
մերձակայ Մասուլիփաթամի կուսակալին
(*havâldar*)⁷⁵ ոմն "Jabarbec"ի (*Yar Beg*)
հետ: Մասուլիփաթամը Հնդկաստանի ա-
մենէն բանուկ նաւահանգիստներէն մէկն
էր, եզակիորէն հարուստ շրջակայքով, որ
ենթացամաքամասի լաւազոյն հիւսուածե-
ղէնը արտադրող շրջաններէն էր: Նաեւ
Գորոմանտէլի ծովափը գտնուող այն քիչ
նաւահանգիստներէն էր, որ ուղղակի նա-
ւային կապ ունէր կարգ մը հակա նաւա-
հանգիստներու հետ՝ Մոխա (Կարմիր ծով),
Մուսկաթ (Արաբական թերակղզի) եւ

73 *Factum Contenant*, Ms. 8972, էջ 16:
74 Նոյն տեղում, էջ 17:
75 Ըստ Սուպրահմանի միջոցով «գործածուած
էր Կոլքոնտայի սուլթանութեան մէջ սահմանա-
փակ տարածքներու կուսակալներ անուանելու
համար» (էջ 375):

Պանտար Աբբաս ու Պասրա (Պարսից ծոց), եւ գրաւիչ վայր մըն էր թէ՛ ասիացի վաճառականներու եւ թէ՛ եւրոպական ընկերութիւններու համար: Միաժամանակ արեւելք ու արեւմուտք նայող նաւահանգիստի իր դիրքը, որուն պէտք է աւելցնել մէկ շրջանէն միւսը պարանքներու վերառաքման ամբար ըլլալու հանգամանքը, աշխոյժ կեդրոնի անոր գրաւչութիւնը կը բարձրացնէին՝ նաւահանգիստներու բարդ ցանցի մը մէջ: Նաւերը կը մեկնէին դէպի արեւմուտք՝ Մալապարի ծովափը, Սէյլանն ու Մալտիվեան կղզիները, եւ դէպի արեւելք՝ Պենկալ, Արաքան, Փեկու (Պիրմանիա), Թենասերիմ, Ասեհ եւ Պանթա⁷⁶: «Այս բոլորը», ինչպէս Սիննափազ Արասարաթնարամ նշած է, «կը նշանակէր, որ առեւտրական հիմնական նաւատորմիդ մը կը գործէր այս նաւահանգիստին մէջ, թէեւ ճանապարհին բաց ըլլալը խնդրական էր հիւսիս-արեւելեան մոնսունի բարձրակէտին»⁷⁷: Այս բոլորին իբրեւ հետեւանք, նաւահանգիստը ո՛չ միայն հարկային եկամուտի կարեւոր աղբիւր մըն էր Կոլքոնտայի թագաւորութեան համար, այլեւ հրապուրիչ վայր մը հոլլանտական եւ անգլիական Արեւելա-Հնդկական ընկերութիւններուն համար, որոնք Ֆրանսացիներէն շատ առաջ՝ 1606 եւ 1611 թուականներուն Ֆերմաններ ձեռք բերած էին Քուլթրալ Շահիներէն եւ առեւտրական կայաններ հաստատած⁷⁸: Սուլթան Ապտուլլահ Քուլթրալի կողմէ Մարգարայի յանձնարարուած նաւահանգիստին կուսակալը՝ Jabarbecը, մաս կը կազմէր իրանցի

գաղթականներու զօրաւոր ընտրանիի մը, որ վարչական եւ առեւտրական գերակշիռ դիրքեր նուաճած էր Քուլթրալ Շահիներու կառավարութեան տակ⁷⁹: Լսելով հայ վաճառականին փաստարկները՝ Ֆրանսացիները յատուկ առեւտրական առանձնաշնորհումներով օժտելու համար, ան նոյնիսկ «նուրբ պարսկական ճոյզ» մը նուիրած էր անոր⁸⁰: Մարգարայ կը յիշեցնէ իր յուշերուն մէջ, թէ տակաւին ունկնդրութեան կը սպասէր Սուլթան Ապտուլլահ Քուլթրալ Շահի հետ: Ծանօթ ըլլալով թագաւորական տոհմին պարսկական ծագումին եւ անոր նախասիրութեան՝ պարսկական բաներու հանդէպ, Մարգարայ իր լաւագոյն պարսկերէնով նամակ մը կը գրէր թագաւորին:

Յիշեալ տիար Մարգարայի այս նամակը այնքան արդիւնաւէտ էր, որ հակառակ հոլլանտացիներու նիզեւում եւ խարդաւաններուն, յիշեալ Jabarbecը՝ Մասուլիփարամի կուսակալ, ինչ ետք եկաւ ու տիար Մարգարան հանդիսատար արարողութեամբ ունկնդրութեան տարաւ Կոլքոնտայի թագաւորին հետ:

Երբ տիար Մարգարայ կը ներկայացուէր թագաւորին, անկարճ նառ մը խօսեցաւ անոր՝ պարսկերէնով, փառաբանելով Ֆրանսայի թագաւորն ու ֆրանսական ազգը: Նաեւ անոր յայտնեց Կոլ-

⁷⁹ Ինչպէս Սուպրահմանիամ Աշած էր երկար ժամանակ առաջ, Կոլքոնտայի շրջանին մէջ, «ԺՁ. դարու վերջաւորութեան պարսիկները յառաջ եկան իբրեւ արքունիքի քաղաքականութեան եւ վարչութեան երեք գլխաւոր հատուածներէն մին, միւս երկուքը ըլլալով dakhniները (տեղացի դաւանափոխներ) եւ habshiները (հաբէշ իսլամներ): [Պարսիկները] շուտով Տեքքանի այս երկու սուլթանութիւններուն մէջ կապուեցան ո՛չ միայն վարչութեան, այլեւ ծովային առեւտրին: [...] Այսպէս, havaldarի կամ Մասուլիփարամի անաւանգիստի կուսակալի եւ sar-samtի կամ Մուսաֆաանակարի շրջանի (որուն Մասուլիփարամը կը պատկանէր) կուսակալի պաշտօնը մեծաւ մասամբ պարսիկներու վերապահուած էին՝ ԺԷ. դարու առաջին կէսին» (Persians, Pilgrims, and Portuguese, էջ 504-505):

⁸⁰ Factum Contentant, Ms. 8972, էջ 17: Jabarbec-ը քիչ ետք՝ Դեկտեմբեր 1669ին, կը փոխարինուէր Մահմուտ Ալի խանի կողմէ:

⁷⁶ Sinnapah Arasaratnam, Merchants, Companies, and Commerce on the Coromandel Coast, 1650-1740, Delhi, Oxford University Press, 1986, p. 15.
⁷⁷ Նոյն տեղում, էջ 16:
⁷⁸ Sanjay Subrahmanyam, Persians, Pilgrims, and Portuguese: The Travails of Masulipatnam Shipping in the Western Indian Ocean, 1590-1665, "Modern Asian Studies, 22, 3 (1988), pp. 503-530 (յատկապէս՝ 507-508):

ինտա իր ժամանումին պատճառ, եւ շատ համեստօրէն աղաչեց, որ իր ցանկութեան գոհացումը շնորհէր իրեն: Կոլքոնտայի թագաւորը յատուկ բարի ընդունելութիւն քրաւ տիար Մարգարային, անոր կարճ նառ ուշադրութեամբ մտիկ քրաւ եւ անսովոր յարգանք ցուցաբերեց Ֆրանսայի թագաւորին հանդէպ, խոստանալով Հնդկաց աշխարհին մէջ առեւտուրի համար հաստատուած ընկերութեան լայն ազատութիւն շնորհել՝ իր բոլոր տիրոյթներուն մէջ առեւտուր ընելու համար:

Տիար Մարգարայ այնուհետեւ Ֆրանսայի թագաւորի դիմանկար մը Կոլքոնտայի թագաւորին յանձնեց իբրեւ նուէր: Թագաւորը ընդունեց զայն եւ իր գնահատանքը յայտնելու համար, տեղոյն վրայ հրամայեց որ զուտ ոսկիէ շրջանակի մէջ գետեղով: Իսկ տիար Մարգարան նաեւ նուիրեց Ֆրանսայէն հինգ գեղեցկագոյն ոսկեայ հիստաձեղէններ, տասներեք կտոր հոլլանտական զգեստներ, տասնմէկ հայելիներ, շոս կրկնակի Լուի ոսկեդրամներ, հազար ոսկիէ փակոտաներ՝ շուրջ 3.800 ոտքի արժէքով, եւ ամենէն ընտիր պարսկական գինիի երեք տոփեր: Կոլքոնտայի թագաւորը մեծ հանոյնով ընդունեցաւ Մարգարայի բոլոր նուէրները, շնորհակալութիւն յայտնեց, եւ անձամբ անոր ու շխարհիկին պարգևեց երկրի յատուկ զգեստներ: Այնուհետեւ քաղաքավարօրէն բոլորին հրաժեշտ տուաւ⁸¹:

Ֆրանսական Ընկերութեան խարիսխ մը հաստատելու որեւէ թոյլտուութիւն ստանալէ առաջ, Մարգարայ Ընկերութեան քանի մը պաշտօնեայ զրկած էր Մասուլիփարամ վաճառական Ռուսէլի ընկերակցութեամբ, յարմար օթեւան մը գտնելու նպատակով: Ֆրանսացիներուն ժամանուածը թէ աննկատ անցնէր անգլիացիներուն աչքին, որոնք միշտ քանի մը պաշտօնեաներ կը պահէին հոն՝ թէ՛ իրենց կայանը վարելու եւ թէ՛ զեկուցելու Մատրասի Ֆորթ Սէնթ Ճորճի գլխաւոր կայանին եւ Լոնտոնի տնօրէններու խորհուրդին՝ որեւէ նորութեան պարագային: Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան Mechlipatnamի (Մասուլիփարամ) տեղական պաշտօնեայ Ռիչըրտ Սմիթսըն

28 Օգոստոս 1669ին հետեւեալը կը գրէր Լոնտոնի իր վերադասներուն.

Անցեալ գիշեր, Կոլքոնտայէն վեց ֆրանսացիներ ժամանեցին այս քաղաք: Ներկայիս կը բնակին պարոն Ճերգիի նախկին տան մէջ: Այսօր անոնք այցելեցին այն տունը, որ դանիացիին կայանն էր, բայց զայն մերժեցին՝ անբաւարար տեղի պատճառով (այս տարի վերանորոգուած է տիրոջ կողմէ եւ շատ անլի լաւ է, քան երբ պարոն Սամպրոնը այստեղ էր): Անկէ ետք, անոնք բանակցած են փառահեղ տան մը մասին, որ երկու տարի առաջ շինուած էր shabanderի (նաւահանգիստի կառավարիչի) կողմէ: Մինչեւ հիմա, որեւէ այցելութիւն չեն տուած կամ ընդունած: Միայն երկրորդ անձը [the second] այցելած է Կոտրա [Goodrah]՝ այս կուսակալը տեղեակ պահելու համար իրենց ժամանման մասին: Իրենց գործակալը եւ նարսպորի [Narsapori] գտնուող հայր տակափն չեն եկած այցելելու: Աչինէն [Achinn] նաեւ մը կը սպասեն:⁸²

Մինչ այդ, Կոլքոնտայի մէջ, Սուլթան Ապտուլլահ 15 Հոկտեմբեր 1669ին իր երկու Ֆերմաններէն առաջինը կը զրկէր Մարգարային, Ֆրանսական Ընկերութեան իրաւունք շնորհելով՝ կայանի մը հաստատելու Մասուլիփարամի մէջ: Մարգարայ զայն քննած եւ «թերի» գտած է որոշ առումներով եւ անմիջապէս վերադարձուցած, խնդրելով աւելի ծաւալուն առանձնաշնորհումներ: Գրեթէ երկու ամիս ետք, ան նոր ֆերման մը ձեռք կը ձգէր.

5 Դեկտեմբեր 1669ին, Մարգարայ վերջապէս Կոլքոնտայի թագաւորէն Ֆերման մը ստացաւ՝ ամենէն մեծահոգի ու նպաստաւոր ձեւով, որ երբեւէ տրուած ըլլայ թագաւորին կողմէ: Այս ֆերմանով, Ընկերութեան արտոնութիւն կը տրուէր ամէն տեսակ առեւտուր կատարել ըստ իր ցանկութեան՝ [Նորին Վանձութեան] բոլոր տիրոյթներուն մէջ, յաւիտեանս ոչինչ վճարելով թէ՛ Ֆրանսայի թագաւորին եւ թէ՛ Ընկերութեան պատկանող նաւերու

⁸² Ռիչըրտ Սմիթսընի նամակը Ընկերութեան հոգաբարձուներու խորհուրդին Լոնտոնի մէջ (Letter # 33030, in IOR E/3/30, folio 155):

⁸¹ Նոյն տեղում, էջ 18:

այն խարդաւանքներուն մէջ... որոնք ի վերջոյ պիտի առաջնորդէին իրական կարեւորութիւն ունեցող կայսերան մը ունենալու Գործմանտէլի ծովափին՝ Փոնտիշեռի մէջ, ԺԸ. դարու սկզբնաւորութեան...»⁸⁸: Մարգարայի ձերբակալութեան իր մանրամասն պատումին հետեւելով, պէտք է հասկնալ, որ Մարթէն իր նշանաւոր գործունէութիւնը իրականացուցած է Մարգարայի նման ուրիշներ ալ իր ճամբայէն դուրս հանելով⁸⁹: Հայ վաճառականին անկումին մաքրաջրուած տարբերակի մը ստեղծումը ուղղուած էր ապահովելու, որ Մարթէնի իրագործումները դրականորէն յիշուէին ապագային, մինչ անոր նախապաշարուած միտքը Մարգարան ու իր ներկայացուցած հաւաքականութիւնը (այ-

88 François Martin, *Memoirs*, էջ XIX: Գործը գրուած է ընդմիջումներով, 1664ի վերջերէն մինչև 1694 եւ քանիցս վերաքննութեան ենթարկուած է 1676ին, 1684-1685ին եւ վերջապէս 1696ին: Ան կը պարունակէ մանրամասնօրէն նկարագրուած դէպքեր եւ հարուստ է տեղեկութիւններով, որոնք անհրաժեշտ են Ֆրանսական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան որեւէ հետազոտողի համար: Ենթադրաբար հիմնուած է օրագրի մը վրայ, գոր հեղինակը պահած է, եւ որ շեշտաւորէր անձնական արձանագրութիւն մըն էր, աւելի քան պաշտօնական յուշագիր մը: Հեղինակին մահէն ետք, անոր յուշագրերուն ձեռագիրները հասած են Փարիզի Archives Nationales եւ ազգային գրադարանը, առաջին անգամ հրատարակուելով 1931ին, երեք հատորներով, Ալֆրէտ Մարթինի կողմէ: Գործին պատմութեան համար, տե՛ս Martineau, *Memoirs de François Martin*, "Introduction", էջ X, յուշագրերուն երկրորդ եւ երրորդ հատորներուն Լոթիքա Վարստածարանի անգլերէն թարգմանութեան ներածութիւնը (տե՛ս *India in the 17th Century (Social, Economic, and Political) Memoirs of François Martin (1670-1694)*, New Delhi, Manohar, 1981, էջ XVI-XVII, եւ Michael Smithies, *A Resounding Failure: Martin and the French in Siam, 1672-1693*, Bangkok, Silkworm Books, 1998, էջ 10:

89 Այստեղ պէտք է, որեւէ, համաձայնի հաղորդանք Մագ-Գէյի տեսակետին. «Եթէ Մարգարային թող տրուած ըլլար յաջողի, Ֆրանսուս Մարթէն պիտի չըլլար այն մարդը, որ ապագային պիտի յիշուէր իբրեւ ֆրանսացիները Հնդկաստան հաստատողը» (*Baghdiantz McCabe, Shah's Silk for Europe's Silver*, էջ 313-314):

սինքն՝ հայերը իբրեւ ամբողջութիւն) պիտի խարանէր իբրեւ «Ասիոյ ամենամեծ խաբէբաներն ու սրիկաները, նոյնիսկ դատելով աշխարհի այդ մասին ամենէն չարամիտ ազգերուն չափանիշներով»⁹⁰:

«Յուշագրերուն» (*Memoirs*) առաջին հատորը մեծաւ մասամբ նուիրուած է Մարգարայի գործին: Ան կը ներկայացնէ աշնան 1670ին Մասուլիփաթամի Ֆրանսական օթեակին մէջ տեղի ունեցած իրադարձութիւնները, որոնք Մարգարայի յանկարծական ձերբակալութեան առաջնորդած են:

21 Սեպտեմբերին [1670], կէսօրէ ետք ժամը 3:00-ին, Մարգարայ ձերբակալուեցաւ օթեակի մեծ դահլիճին մէջ (*dans le grand divan de la loge*): Ան ջանք թափեց մեզմէ փախչելու, սակայն, զինք ստիպեցինք յանձնուելու: Այնուհետեւ որոնցաւ սենեակներէն մէկուն մէջ: Անոր որդին ու եղբորդին նոյնպէս ձերբակալուեցան: Յետոյ ցուցակագրում մը կատարեցինք իր սենեակներուն մէջ գտնուող իրերուն, որոնք կը բաղկանային շնչին արժէքով հագուստներէ, որոնք սովորական գործածութեան համար էին: Ընկերութեան գործերուն վերաբերող թուղթերէն որեւէ մէկը հոն չէր: Բոլոր կարեւոր բաները օթեակէն դուրս պահուած էին: Այս ձերբակալութեան լուրը անմիջապէս տարածուեցաւ Բաղաթին մէջ: Նախահանգիստի պետը (*chabandar*) եւ ուրիշ պաշտօնատարներ մարդ զրկեցին հայուն ձերբակալութեան պատճառները իմանալու: Իրենց պատասխանեցինք, թէ ձերբակալութիւնը Ընկերութեան գործերուն վերաբերել էր, որուն ան (Մարգարայ — Ս. Ա.) ծառայ մըն էր եւ խնդրեցինք, որ շխառնուէին [այս գործին մէջ]:

Մարթէն կը մոռնայ յիշել, որ Մարգարայ ձերբակալուած էր Ս. Մատթէոսի օրը, երբ, իբրեւ կաթողիկէ, ներկայ էր իր չորս տարեկան եղբորորդիին՝ Մատթէոսի մկրտութեան, ընկերակցութեամբ Նազարէթ անունով 17ամեայ մէկ ուրիշ եղբորորդիի եւ նոյն տարիքը ունեցող իր իսկ զակակին՝ Միշէլ կամ Մուքէլ, ինչպէս եւ ընկերութեան պաշտօնատարները, որոնք

90 Martin, *Memoirs*, I, էջ 290:

բոլորն ալ «կը խնդակցէին» այս յատուկ արարողութեան ընթացքին: Թերեւս դոմինիկեան վանական Տոմինկօ Նաւարեթէն, որուն պատուով սկսանք այս ուսումնասիրութիւնը, նոյնպէս ներկայ էր: Մարթէն իր պատումէն նաեւ դուրս ձգած է այն փաստը, որ Մարգարայի ձերբակալութիւնը բաւական բիրտ էր եւ որ նոյնինքն Մարթէնը, ուղեկցութեամբ՝ Մալսոս անունով կրտսեր օգնականի մը, անոր կալանաւորման գլխաւոր պատասխանատուն էր: Փաստօրէն, ըստ Մարգարայի նկարագրութեան, Մարթէն զէնք մը դրած էր անոր ճակատին եւ, զինք չարչարանքի ենթարկելէ ետք, յաջողած էր կորզել «խոստովանութիւն» մը, թէ ան իւրացուցած էր Ընկերութեան գումարները (2.600 ուռփի կամ 4.200 լիվր), ինչ որ վերջինս զարմացնող մեղադրանք մըն էր:

Տեղական իշխանութիւնները, ներառեալ նոր կուսակալը՝ Mamoudbec (Մուհամմատ բէկ)⁹¹, որ Jabarbecը նոր փոխարինած էր, ինչպէս եւ shahbandar⁹², *cotoual*⁹³ եւ ուրիշներ, որոնք պարսկական ծագում ունէին եւ առեւտրական ու մշակութային կապերով մօտէն յարաբերութիւն ունէին Մարգարայի եւ քաղաքի ազգականներուն հետ, ներկայացուցիչներ կը զրկէին Ֆրանսական օթեակը՝ տնային կա-

91 Mahmed Beague կամ Mahammad Beg Աշանակուած էր Մասուլիփաթամի havāldar կամ կուսակալ՝ Jabarbecէն ետք: Տե՛ս *English Factories in India*, էջ 201:

92 «Ծախապատար»ը սովորաբար «նախահանգիստի գլխաւոր պաշտօնատար» մըն էր (բառացիօրէն՝ նախահանգիստի թագաւոր կամ տիրակալ), բայց նախահանգիստի անունով էր «վաճառականներու պետ» (*provost of merchants*) ծառայող պաշտօնատարի մը, ըստ Ա. Ն. Շերուանի: Տե՛ս Arun Khan Sherwani, *History of the Qutb Shāhī Dynasty*, New Delhi, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd, 1978, էջ 513:

93 Kōtwaī կամ «քաղաքի մը օրէնքի եւ կնիք ու կանոնի պատասխանատու պաշտօնատար» (*Subrahmanyam, Political Economy*, էջ 375: Շերուանի պաշտօնը կը սահմանէ իբրեւ «ստիկանապետ» (*Sherwani, History*, էջ 509):

լանքի ենթարկուած Մարգարայի ազատ արձակումը պահանջելու համար: Ֆրանսացիները կը հաղորդէին անոնց, թէ Մարգարայ Ընկերութեան դրամներու իւրացումով ու այլ հայերու փոխանցած ըլլալու յանցանքներով մեղադրուած էր, եւ հետեւաբար՝ օրինաւորապէս ձերբակալուած⁹⁴: Կուսակալը եւ քաղաքի ամենէն հեղինակաւոր իսլամ վաճառականներէն մէկ քանին առաջարկած էին պարտատոմս վճարել Մարգարայի համար՝ արձակման դիմաց: Ֆրանսացիներուն մերժումը յառաջ բերած էր կացութեան վատթարացումը: Մարթէն, որ ականատես էր եւ Մարգարայի երդուեալ թշնամին, կը նկարագրէ յաջող դէպքերը.

Քիչ մը ետք, շուրջ 150 հետեւակ զինուորներու գունդ մը, զինուած՝ հրացաններով, աղեղներով եւ նետերով, ինչպէս նաեւ նիզակներով, եկան ու դիրքատեղանք օթեակի անկիւնը գտնուող պարսկ հողամասի մը վրայ: Այս գունդին մէջ կարելի էր նկատել 10 կամ 12 ռաժիսթ (*Rajput*) զինուորներ, որոնք [նախապէս] Մարգարայի շրջապատին մէջ էին եւ որոնց վրայ ան դրած էր իր ամբողջ վստահութիւնը:

Ձանազան անձեր քանի մը անգամ ազդարարեցին մեզի, որ Մարգարայ կը ջանար խնդրել տալ կուսակալին որ մեր հսկողութենէն դուրս հանուէր, խոստանալով մեծ գումարներ. ուրիշներ ակեցուցին, որ ան առաջարկած էր իսլամանալ: Վերի պնդումին ճշմարտութեան կարելի չէ ամբողջովին վստահիլ, թէ վերջին ամիսներուն այս հայուն ապրած ձեւին համեմատ, ըստ իրեն

94 Մարգարայի դէմ յարուցուած տասնչորրորդ մեղադրանքը այն էր, որ ան «բազմաթիւ ծախսեր ըրած էր Սուրաթէն դէպի Կոլլոնտա ճամբորդութեան ընթացքին՝ հայերու հաշտուիմ», որովհետեւ անոնց ի նպաստ կը գործէր, մինչև իսկ ակտոր կերպով Ընկերութեան դրամները գործածելով՝ զանազան գործարարական ձեռնարկումներու աջակցելու համար: Տե՛ս *Requete D'employ servant dabondant de justification pour lesdits Siurs Marcara pere & fils. Contre lesdits Sieurs Directeurs des Indes Orientales*, էջ 4: Այս նախապաշարեալ տեսակետին զաղափարախօսական ակունքներուն մասին, տե՛ս ստորեւ:

հետ ապրողներուն պատուին, շատ կրօնատեր մարդու մը տպաւորութիւնը չէր ձգած»⁹⁵:

Կոլսակալին զօրքերը այնուհետեւ պաշարման կ'ենթարկէին համալիրը՝ ուստի լիքի կամ ջուրի առաքումը մերժելով: Անոնք դաժանութեամբ վարուեցան տեղացի սպասաւորի մը հետ, որ օթեակէն զրկուած էր՝ ջուր կրող ցուլ մը առնելու նպատակով, ինչ որ Փրանսացիները մղեց գործի անցնելու: Մարթէն, քանի մը այլ պաշտօնատարներու ընկերակցութեամբ, կ'երթար տեսակցելու զօրքերը գլխաւորող ոստիկանապետին հետ: Ան կը պահանջէր, որ դադրէր օթեակի ծառաներուն չարչարանքը (*maltraiter les serviteurs de la loge*) եւ որ թոյլ տրուէր Փրանսացիներուն դուրսէն պաշար ստանալ: Ահա թէ ինչպէս ան կը նկարագրէ այս պահանջին տրուած պատասխանը.

Մեր ստացած պատասխանը այս սպային հրահանգն էր իր մարդոց, որ 10 կամ 12 ֆայլերու հետաւորութեան կրակէին մեր վրայ: Անոնք հրացաններով 10 կամ 15 հարուածներ տուին, միաժամանակ ֆանի մը նետահարումներով: Արտակարգ բարեբախտութեամբ, գոր միայն կարելի է վերագրել երկինքի օգնութեան, մեր շորսէն ոչ ոք վիրատուեցաւ այս կրակոցէն, գոր ոստիկանապետը [*cotoual, kōtwāl*] նոյն միջոցին շարունակած էր: Մենք ալ կրակեցինք, բայց անի ճշգրտութեամբ [*plus juste*] քան անոնք: Սակայն, մեր խումբը անկարող եղաւ մեր զենքերը վերստին լեցնելու, որովհետեւ նախագրուած չէինք առած եւ, կասկածելով որ անի կրակոցներու կրեայինք դիմանալ, նահանջեցինք, իսկապէս, քիչ մը հապեալով: Ֆրոմենթէն անունով գործակալ [*commis*] մը, որ մեզի հետեւած էր, թէն քիչ մը հիւսանք [*indisposé*] էր, բայց ֆաջ տղայ [*garçon de coeur*] մըն էր, հրացանէ մը երկու փամփուշտ եւ սուրի հարուած մը ստացաւ, որոնք զինք սպաննեցին տեղւոյն վրայ: Նահանջելու ատեն, տեսանք որ ան փչած էր ի վերջին շունչը [*qu'il tirait à sa fin*], իսկ կուսակալին զինուոր մը, որ իր սուրով հարուած մը տուած էր անոր, ինկած էր անոր մօտ, [սպաննուած] անոր [Ֆրոմենթէնի] հրացանէն [*fusil*] մէկ հարուածով:

Չուրջ մէկ ամիս տեւող անել վիճակէ մը ետք, երբ Փրանսական օթեակին մէջ նախապատրաստութիւններ կ'ըլլային զինեալ հակամարտութեան մը համար, Մարգարայ կը համաձայնէր կոլսակալին գրել, սպառնալիքի տակ, թէ «բնաւ պիտի չապրէր» եթէ օթեակը յարձակուածի ենթարկուէր ու կը խնդրէր, որ ան ետ կանգնէր իր մտադրութենէն: Կոլսակալը խորհրդակցեցաւ սուլթանին հետ: Սուլթանը միջամտեց 8 Հոկտեմբերին եւ հրամայեց «որ Փրանսացիները, եթէ ուզէին, կրնային տանիլ *Macra*ն [Մարգարան], բայց պէտք է վճարէին անոր պարտքը, որ կը հասնէր 2000 արծաթեայ տուքաթններու», ըստ Նաւարեթի⁹⁷: Մարթէնն ալ կ'անդրադառնայ ասոր, երբ կ'ըսէ, թէ «Միւր *Seidely Basefy* [Սայիտ Ալի Պասեֆի⁹⁸] անունով պարսիկ վաճառական մը թագաւորին [Սուլթան Ապտուլլահ Քուլթու Շահին] խնդրագիրը ներկայացուցած էր, պնդելով, որ 1000 փակոտա փոխ տուած էր *Macra*ին (*sic*), որմէ միայն 100ը ստացած էր եւ աղաչած էր Ձերդ Վեհափառութեան որ հրահանգէր Մասուլիփաթամի կոլսակալին՝ իրեն պարտք եղած վճարումը գանձել»⁹⁸: Ֆրանսացիները մերժեցին վճարել, եւ քանի որ Մարգարայ չի յիշեր, որ երբեք փոխ առած ըլլայ այդ գումարը Մարթէնի յիշած պարսիկ վաճառականէն, հնարաւոր է, որ այս փոխառութիւնը Սուլթանին կողմէ նիւթուած հնարք մը ըլլար, որպէսզի կալանաւորը կարենար Փրանսացիներէն կոր-

95 Martin, *Memoirs*, I, էջ 275:
96 Martin, *Memoirs*, I, էջ 276: Այս ընդհարումին հակիրճ անդրադարձին համար, տես նաեւ *Subrahmanyam, The Political Economy of Commerce*, p. 280:
97 Navarrete, 1962, էջ 325:
98 Նոյն տեղում, էջ 283:

զել: Ի վերջոյ, 16 Հոկտեմբեր 1670ին, Մարգարայ եւ իր որդին, երկու եղբորորդիներու հետ միասին, խաւարին մէջ կը տարուէին դէպի նաւամատոյց մը, որ Փրանսական օթեակին մօտակայքն էր՝ չորս հրազէններու (*pistolet*) սպառնալիքին տակ: Հոն նետուեցան նաւակի մը մէջ, որ պիտի զրկուէր զիրենք սպասող «*La Courrone*» նաւը⁹⁹:

Երեք ամիս ետք, նաւը կը խարսխէր Սուրբաթի Փրանսական կայանին մօտ: Կալանաւորները «պարտադրուեցան շղթայուած մնալ նաւուն նկուղին մէջ, որովհետեւ անոնց ներկայութեան տարածայնութիւնները մեծ յուզում յառաջ բերած էին քաղաքի բազմաթիւ հայերուն մէջ, որոնք կը բանակցէին Փրանսացիներուն հետ»¹⁰⁰: Թէեւ Սուրբաթի հայերը միայն յաջողեցան ապահովել Մարգարայի 15ամեայ եղբորորդիին՝ Նազարէթի ազատ արձակումը, Փրանսացիները ստիպուեցան բանտարկեալները փոխանցել տարբեր նաւ մը եւ զիրենք հեռացնել Սուրբաթէն, ուր Մարգարայ «չատ ուժեղ աջակցութեան խարխիս» մը ունէր՝ իր առեւտրական սփիւռքի անդամներով կազմուած: Հայերը լաւ կապեր ունէին Սուրբաթի տեղական իշխանութիւններուն հետ, ինչպէս Մասուլիփաթամի եւ Կոլքոնտայի իրենց հայրենակիցները, եւ միշտ հաւանականութիւնը կար, որ ասիկա Ֆրանսական Ընկերութեան դէմ հակահարուած մը դառնար: Գարոն յայտնած էր բողոքող հայերուն, որ Մարգարայ խախտած էր Փրանսական օրէնքը եւ Ֆրանսա պիտի զրկուէր՝ «ըստ Փրանսական արդար-

ութեան օրէնքներուն դատուելու»¹⁰¹: Սակայն, ասկէ առաջ, Գարոն կ'որոշէր նախ բանտարկեալները Պանթամ զրկել՝ Ընկերութեան նաւերու փոքր շարքի մը մէջ, որոնցմէ մէկուն մէջ Գարոն կը ճամբորդէր հանգիստ կերպով: Գարոնէն զանազան պատիժներ կրելէ ետք, երբ նաւերը դանդաղօրէն պղպեղով կը բեռնաւորուէին, կալանաւորները ետ Սուրբաթ զրկուեցան, ուրկէ պիտի փոխադրուէին Ֆրանսա, որպէսզի Մարգարայի դատը շարունակուէր, որ արդէն սկսած էր Մասուլիփաթամի Փրանսական օթեակին մէջ: Վերջնական ճամբորդութիւնը, սակայն, ամենաերկար ուղեգիրն էր, քանի որ նախ հանգրուան մը կար Պրագիլի մէջ: Ի վերջոյ, գրեթէ երեք տարի անցընելէ ետք նաւու մը միջին խուցին մէջ, շղթայուած ու հազիւ կերակրուած, կալանաւորները վերջապէս կը հասնէին Փորթ Լուրի (Ֆրանսա), ուր Ընկերութենէն բժիշկ մը զիրենք կը քննէր: Այնուհետեւ, անոնք տարուեցան բանտ մը՝ ցամաքի վրայ, մինչեւ 1675, երբ Մարգարայի հարուստ ազգականներէն մէկը՝ *John (Jean)* անունով, Հնդկաստանէն կը ժամանէր ու անոնց ազատ արձակումը կ'ապահովէր: Այնուհետեւ տեղի կ'ունենար Մարգարայի դատը:

Իր յուշերէն մէկ մասին մէջ, որ խորագրուած է «Մարգարայի գործին վերջաբանը Փորթի մէջ», Մարթէն խիտ ամփոփում մը կու տայ դատավարութեան արդիւնքներուն, որքան որ լսած էր Հնդկաստանի մէջ, ուր կը գրէր իր մեծ գործը ապագային համար: Ան կը յիշէ, թէ ինչպէս, 1677ին սկզբնական պարտութենէ մը ետք, Մարգարայի փաստաբանը յաջողած էր շարունակել յաղթանակ մը արձանագրել Ընկերութեան տնօրէններու խորհուրդին դէմ: 1684-1685ի շուրջ, ըստ Մարթէնի, որ ասիկա կը գրէ յուսախաբութեան, եթէ ոչ ուղղակի արհամարհանքի մեծ զգացումով,

99 *Marcara, Factum Contenant*, Ms. 8972, էջ 37: Մարթէն (*Memoirs*, I, 287 եւ 288) Հոկտեմբեր 20 թուականը կու տայ: Նախտեթ, սակայն, որ անոյնպէս ընկերացած էր կալանաւորներէն մինչեւ Սուրբաթ, Հոկտեմբեր 17 կը գրէ, բայց կը հաստատէ, որ իր խումբը գիշերուան ժամը 11ին ցաւ մտած էր (Navarrete, 1962, էջ 326):
100 *Baghdiantz McCabe, Shah's Silk for Europe's Silver*, էջ 312:

101 Նոյն տեղում:

Հայը ո՛չ միայն խաբած էր Ընկերութիւնը «Իւրացնելով» անոր գումարները, այլևս յաջողած էր դատաւորներն ու փարիզեան Հանրութիւնը մոլորեցնել իր հեքեաթով:

Յստակօրէն շինծու բարեպաշտութեամբ, եթէ կարելի է զինք դատել այն քիչ կրօնասիրութեամբ որ նկատուած էր Հնդկիքի մէջ, երբ ան տէրն էր իր արարքներուն, այս մարդը զանազան կրօնապաշտ անձերու կարեկցութիւնը գտաւ: Ան վերապատմեց Հարցը իրեն ի նպաստ: Քանի որ օտարականին անունը այնքան նպաստաւոր կերպով կը դիտուէր Յրանսայի մէջ՝ ազգի բարեսէր բնոյթին պատճառով, ատիկա աւելցուց մարդոց արդէն զգացած գուժը անոր հանդէպ: Ի վերջոյ, իր կարողութիւնն ու երեւութական բարեպաշտութիւնը իրեն օգնեցին գտնել քանի մը հօգոր մարդիկ, որոնք իրեն օժանդակեցին: Ան դատական հայց մը սկսաւ Ընկերութեան դէմ, որ աւելի ուշ դատապարտուեցաւ մեծ վնասուց հատուցման¹⁰²:

Մարթէն յետոյ կը վստահեցնէ իր ընթերցողներուն, որ թէեւ խաբեբայ եւ երկերեսանի Հայը դատը շահած էր, բայց իր անմեղութիւնը չէր փաստած: Ան կը նշէ, թէ յաղթանակը գլխաւորաբար թեքնիք Հողի վրայ տեղի ունեցած էր, քանի որ փարիզեան դատարանը եզրակացուցած էր, որ Մարգարայի դատավարութիւնը Մասուլիփաթամի Ֆրանսական օթեակին մէջ «անկանոնութիւններով» լեցուն էր եւ Ֆրանսական օրէնքի չափանիշներուն համապատասխան չէր¹⁰³: Փարիզի դատաւորները, ըստ Մարթէնի, գթացած էին Մարգարային՝ Գարոնի գործադրած դաժանութիւններուն ու չարչարանքներուն համար, ինչ որ Մարթէն հազիւ թէ կը մերժէ, թէեւ կը ջանայ մաքրաջրումի ենթարկել: Վեր-

ջինս ապա կը նշէ, թէ Հայը ուրախ էէր սոսկ յաղթանակով:

Մարգարայ բաւարարուած չէր իրեն ի նպաստ դատավերով: Ան ուզեց իր բախտը փորձել եւ, թէև կը պատկանէր Ջուլայի ժողովուրդի տակամին [sorti de la lie], որ Պարսկաստանի բազաւորութեան մայրաքաղաք Սպահանի ծայր գտնուող հայերու գաղութ մըն է, ան ինքզինք ներկայացուց իրեն Հայաստանի նշանատր ընտանիքի ազնուական մը՝ Փարիզ կեցութեան ունեցած ծախսերը վճարել տալու նպատակով եւ որակաւոր մարդու հանգամանքով դատավարութիւնը հետապնդելու համար: Անոր գաւակը Սպահան նամբորդեց՝ շինծու ազնուականութեան վկայութիւններ փոխելու համար, ինչ որ դժուար պիտի չլլար իրեն համար, քանի որ հայերը ամէն ինչ ընելու կարողութիւնը ունին: Յաւայի է, որ այս ազգը Ֆրանսայի մէջ ծանօթ չէ այնքան, որքան Ասիոյ մէջ, որ կարելի է ըսել, թէ կարելի չէ գտնել աւելի մեծ խաբեբաներ եւ նուազ հաւատք ունեցողներ, նոյնիսկ ի բաղադատութիւն աշխարհի այս մասի այն ազգերուն, որոնք ամենէն աւելի շար կը սեպուին¹⁰⁴:

Արդեօք յատուկ բա՞ն մըն էր Մարթէնի քամահրանքը Մարգարայի ու անոր «ենթադրեալ» ազնուականութեան եւ արհամարհանքը՝ ընդհանրապէս հայերու ու արեւելքցիներու հանդէպ, թէ աւելի խորհիմբ ունեցող նախապաշարում մը կը ցուցնէր «Արեւելքի» որոշ համայնքներու հանդէպ՝ ժէ. դարու Ֆրանսայի մէջ: Այստեղ, նորէն, Մարգարայի դատական վարոյթին մանրապատմական ընթերցում մը ճամբան պիտի լուսաւորէ:

Ազնուականութիւն, արեւելաբանութիւն (orientalism) եւ հաւաքական կարծրատիպեր (stereotypes). «Օտարիւն» ֆրանսական ընկալումները

1675-1688ի Հանրային դատավարութեան ընթացքին, Մարթէնի կողմէ արհամարհական ձեւով Մարգարայի «կեղծ ազնուականութեան» խնդիրը կեդրոնական բեմ մը գրաւեց այն քրէական վարոյթին

102 Martin, *Memoirs I*, էջ 289:
103 Նոյն տեղում («que la procédure qu'on avait fait à Masulipatam contre lui n'était pas dans les forms»):

104 Նոյն տեղում, էջ 289-290:

ընթացքին, որ տեղի ունեցաւ Մեծ Խորհուրդի (Grand Conseil) մէջ («ինքնիշխան դատարան մը, որուն լիազօրութիւնները կը մրցէին եւ, որոշ նիւթերու մէջ, կը գերազանցէին Փարիզի խորհրդարանի ունեցածները»), ուր դատավարութեան վերջին արարը տեղի ունեցաւ¹⁰⁵: Մարգարայի ինքնահռչակ կարգավիճակը իբրեւ ասպետական պարսիկ եւ ազնուական ծագում ունեցող Հայ մանրամասնօրէն քննուեցաւ պաշտպանութեան փաստաբանին՝ Քուէնթէն տը Ռիչպուրկի կողմէ, որ կը ներկայացնէր Ընկերութեան տնօրէններու խորհուրդը կազմող ձերուհիները: Մարգարայի համար այնքան կարեւոր էր իր ազնուականի կարգավիճակը, որ ան ստացաւ, ինչպէս պիտի տեսնենք, նոտարացուած վկայութիւններ Սպահանի, Վենետիկի, Լիվոռնոյի եւ Ամսթերտամի Հայրենակիցներէն, որոնք բոլորն ալ կը վկայէին անոր ազնուական ծննդաբանութեան: Անոր ազնուականի կարգավիճակը եւ եւրոպայէն դուրսէն եկողին «ազնուական» ըլլալու նշանակութեան հարցն ու անոր աւատանական ժառանգութիւնը դատավարութեան տիրական նիւթերն էին: Ազգայնութեան (ethnicity), հաւաքական ինքնութեան եւ «կեղծ ազգագրութեան» նիւթերն ալ տիրական եղան: Ֆրանսական Ընկերութեան գլխաւոր պաշտօնատարները եւ անոնց օրինական պաշտպանները կանոնաւորապէս կը խօսէին Մարգարայի եւ պարսիկներու ու հայերու ամբողջութեան մասին իբրեւ «խաբեբաներու» եւ «հնարամիտներու» ազգ մը, որուն նմանները նոյնիսկ Արեւելքի մէջ տեսնուած չէին: Ընկերութիւնը, անշուշտ, իր լաւագոյնը կը փորձէր, որպէսզի խուսափէր Մարգարային ձէր, որպէսզի խուսափէ՝ ծովերու վնասուց հատուցում վճարելէ՝ ծովերու բացին մէջ Հինգ տարուան ապօրինի բանաւարկութեան եւ չարչարանքին, ինչպէս

եւ յետեալ աշխատավարձերը: Ի վերջոյ, Հայը շահեցաւ դատը եւ իր անունը մաքրեց, թէեւ յստակ չէ, թէ երբեւէ ան ստացաւ որեւէ Ֆինանսական հատուցում՝ կրած տառապանքին կամ յետեալ աշխատավարձի բազմաթիւ տարիներուն դիմաց: Մարգարայի ազնուականականութեան եւ «արեւելքցի» պարկեշտութեան եւ ուղղամտութեան շուրջ իրաւական կռիւը ի՞նչ կ'ըսէ Արեւելքի եւ իր ժողովուրդի վերաբերեալ Ֆրանսական ըմբռնումներու մասին: Արդեօք Պարսկաստանէն ազնուական մը ըլլալու փաստարկումի փորձը Մարգարայի կողմէ եւ նման պնդումի մը զօրակցելու կոչուած իրաւական թուղթերը կամ վկայագրերը, զորս ան ստացած էր աշխարհի չորս ծագերէն, աւելի խոր ճշմարտութիւն մը կը բացայայտեն անոր աւետարական համայնքին ներքին գործունէութեան մասին: Վերջապէս, ինչո՞ւ Ընկերութեան եւ իր շահերուն հետ կապուած բազմաթիւ Ֆրանսացի պաշտօնատարներ մեծ ջանքեր թափեցին ո՛չ միայն Մարգարան ու իր ընտանիքը նախատելու, ինչ որ բացայայտ էր, այլևս ամբողջ հաւաքականութիւնը (Հայ եւ պարսիկ «ազգերը»), որուն կարծրատիպային ներկայացուցիչները կը դիտուէին: Ինչպէս պիտի տեսնենք, Մարգարայի եւ իր փարիզեան դատավարութեան համաշխարհային մանրապատմութիւնը շատ սփռելիք լոյս ունի այս հարցերուն մասին, ինչ որ շատ դիւրութեամբ կրնար անտեսուել Հնդկաց ովկիա-նոսի Ֆրանսական ծաւալման աւելի սովորական մեծավերլուծական (macro-scale) մօտեցումի մը կողմէ:

Գրեթէ սկիզբէն, Մարգարայ որդեգրած է «ինքնաներկայացման»¹⁰⁶ ձեւ մը

105 Richard Mowery Andrews, *Law, Magistracy, and Crime in Old Regime Paris, 1735-1789* (Cambridge, Cambridge University Press, 1994, p. 27.

106 Եզրոյթը կը պատկանի Էրոյին Կոֆմանին: Տե՛ս իր գիրքը՝ *The Presentation of Self In Everyday Life* (Edinburgh: University of Edinburgh Press, 1956): Կոֆմանի ընկերային յարաբերութիւններու ուսումնասիրութեան «թատերական» մեթոդները կը հետազօտէ, թէ ինչպէս «գործի սովորական

պատմութեան մանրամասներուն մասին, երբ Մարգարայ Փարիզ ժամանած էր 1665ին անոնց հանդիպելու համար, եւ որեւէ առարկութիւն չէին յարուցած բանտարկութեան մասին:

Մարգարայ եւ իր փաստաբանը, դառնալով անոր ազնուականութեան հարցին, թելադրեցին, որ արեւմտեան եւ յատկապէս Ֆրանսական ազնուականութեան գաղափարը, աւատական յարաբերութիւններու երկարածիք պատմութեան մը հետ շարկապուած, կարգ մը էական տարբերութիւններ ունէր եւրոպայէն դուրս «ազնուական» եւ «ազնուականութիւն» (noblesse) եզրոյթներուն նշանակութեան բաղդատմամբ: Անոնք անդրադարձան Ասիոյ կամ Արեւելքի ազնուականութեան հարցին աւելի ընդհանուր գիծերով եւ Սեֆեան իրանի ու Հայաստանի պարագային՝ աւելի յատուկ կերպով: Հաւանաբար տեղեակ էին, որ ազնուականութիւնը թերեւս հայերու հետ կապուած ազգային յատկանիշ մը չէր շատ մը եւրոպացիներու համար: Ի վերջոյ, որքան որ ծանօթ էր, Հայաստանը դադրած էր անկախ թագաւորութիւն ըլլալէ 1375ին՝ Կիլիկիոյ անկումով: Անկէ առաջ, հայոց նախարարական դասը կործանած էր անհամար ներխուժումներու հետեւանքով՝ պարսիկներու, արաբներու, սելճուքներու, մոնղոլներու եւ խաչակիրներու կողմէ: Կը թուի, որ հայերու՝ ազնուականութենէ զրկուած ըլլալու գաղափարը, պէտք է բաւական տարածուած ըլլար եւրոպայի մէջ, որոշապէս հիմքը կազմելով Մարթէնի արհամարհական կեցուածքին՝ Մարգարայի հին հայկական ազնուականութեան պնդումներուն նկատմամբ, նոյնիսկ երբ ան «կը պատկանէր Ջուղայի ժողովուրդի տականքին», որ վաճառականներու եւ ո՛չ թէ ազնուականներու բնակավայր մըն էր: Օրինակ՝ անգլիացի վերաբոյժ, վաճառական եւ ճամբորդ ձոն Ֆրայըր, որ ուշ 1670ական թուականներուն կ'այցելէր Նոր Ջուղան (գոր կոչած է Jelfa), երբ Մարգարայի գատավարութիւ-

նը կ'ընթանար Փարիզի մէջ, իր ընթերցողներուն կը բացատրէր, որ ի տարբերութիւն ժամանակի այլ «ազգերու», հայերը «յամաւորէն փարած էին» իրենց հաւատքին եւ կ'առաջնորդուէին իրենց եկեղեցական պետերուն կողմէ, քանի որ «անոնց ազնուականութիւնը ընդուած է երկար ժամանակէ ի վեր՝ պատերազմի դաժանութեան պատճառով»¹¹¹: Թէեւ նախարարութիւնը իբրեւ ընկերային կառոյց կրնար ընդուած ըլլար, սակայն ծանօթ էր, որ առանձին վերապրողներ, գէթ անոնք որոնք լիովին աղքատացած չէին, վաճառական կամ կղերական դարձած էին ու միացած անոնց, որոնք Շահ Աբբաս Ա.ի կողմէ Նոր Ջուղա տարուած էին: Մարգարայ չի նշեր այս բոլորը իր factumներուն մէջ, իսկ ազնուականութեան իր քննարկումը իմ վերադարձ մեթոտական բնոյթը ունի, բայց խնդրոյ առարկայ բնագրերուն ընթերցումը կը թելադրէ, որ Մարգարայի տեսակէտներուն իմ ներկայացումս մեծաւ մասամբ ճշգրիտ է: Աւելի՛ն. Մարգարայ, ինչպէս ըսուեցաւ վերը, կը նշէ, որ Ասիոյ ազնուականները՝ ի տարբերութիւն Ֆրանսայի իրենց նմաններուն, յաճախ առեւտուրով կը զբաղէին եւ կը հարստանային, առանց որ այս արարքը զիրենք վարկաբեկէր ընկերային կեանքի մէջ: Ասկէ զատ, ի տարբերութիւն եւրոպական ազնուականութեան, հայերը պետական հաստատութիւններ չունէին, ուստի՝ զուրկ էին եւրոպացիներու ունեցած այն արխիւներէն, ուր իրենց պետութիւններուն եւ զանոնք պահող ազնուականութեան յիշողութիւնը կ'ամբարուէր: Հայերու պարագային, կղերն ու եկեղեցական հաստատութիւնները «Մեծ Հայքէն Պարսկաստան փոխադրուած ազնուականութեան վկայականներուն եւ հին յուշամատեաններուն (anciens Monumens de Noblesse) պահապան-

111 John Fryer, A New Account of East India and Persia, in Eight Letters Being Nine Years Travels, Begun 1672 and Finished 1681, London, 1698, էջ 270:

ներն (depositaires)»¹¹² էին: Այս նիւթերը ուրուադծելէ ետք, Մարգարայ այնուհետեւ կը վստահէր ջուղայեցիներու լայնածաւալ առեւտրական ցանցին վրայ՝ ազնուականութեան իր պնդումը բանաձեւելու համար:

Երբ Մարգարայի դատավարութիւնը տեղի կ'ունենար, ջուղայեցի վաճառականներու թիւը աննշան էր Փարիզի մէջ: Անոնցմէ ոմանք հոն հաստատուած էին իբրեւ մետաքսի կամ հիւսուածեղէնի վաճառականներ, որոնք առեւտրական շահեր ունէին Հնդկաց ովկիանոսին կամ Օսմանեան կայսրութեան մէջ, կամ սրճարաններու տէրեր, ինչ որ նոր ասպարէզ մըն էր քաղաքին մէջ: Նոյնիսկ եթէ մնայուն բնակիչ նոր ջուղայեցիներու թիւը մէկ կամ երկու ձեռքով կարելի էր հաշուել, հաստատուն հոսանք մը կ'այցելէր Ֆրանսական մայրաքաղաքը կամ թագաւորութեան ուրիշ քաղաքներ, յատկապէս Լիոն եւ Մարսէյլ, որոնք մետաքսի առեւտուրի կարեւոր կեդրոններ էին եւ միասնաբար շուրջ վաթսուն հայ բնակիչներ ունէին, որոնցմէ շատերը Նոր Ջուղայէն էին¹¹³: Մարգարայ կրնար անոնց դիմած ըլլալ իր ինքնութիւնը փաստող նոտարացուած վկայութիւններու համար: Անյայտ պատճառներով, փոխարէնը ան դիմած է Ամսթերտամ, Վենետիկ եւ Լիվոնո սպորող իր հայրենակիցներուն օգնութեան: Այս դիմումներուն իբրեւ արդիւնք, այդ քաղաքներէն եկած են երեք նոտարացուած ու երդուեալ ցուցմունքներ՝ ջուղայեցի վաճառականներու կողմէ կատարուած, որոնք

112 Instruction Memorable, BNF Ms. 8972, folio 194r, էջ 3:

113 Տե՛ս ջողայեցիներու Մարսէյլի համայնքի գերագանց ուսումնասիրութիւնը՝ Olivier Raveux, Entre Réseau Communautaire Intercontinental et Intégration Locale: La Colonie Marseillaise des Marchands Arméniens de La Nouvelle-Djoulfa (Ispahan), 1669-1695, "Revue d'histoire moderne et contemporaine", 59, 1 (2012), էջ 83-102:

ազնուականութեան եւ ընկերային հոգակի վկայութիւններ կը պարունակէին:

Ամսթերտամի վկայութիւնը տեղաբնակ հինգ ջուղայեցի վաճառականներու երդուեալ հաստատումները ունէր: Հոլլանտական մայրաքաղաքը այդ ժամանակ հայկական եկեղեցի մը եւ շուրջ վաթսուն հայ բնակիչ կը հաշուէր, որոնց մեծամասնութիւնը ամուր կապեր կը պահէր Նոր Ջուղայի հետ¹¹⁴: Հինգ վկաները անմիջապէս նոտարացուած փաստաթուղթ մը հայթայթած էին՝ 25 Օգոստոս 1678 թուականին, «ուր [անոնց վկայութիւնը] կար պարոն Մարգարայի եւ իր եղբայրներուն Պարսկաստանի, Հայաստանի եւ Հնդկաց երկիրներուն մէջ ազնուական ծագման, պատիւին, վարկին եւ պարկեշտութեան մասին»: Ըստ 1678էն ետք Մարգարայի հրատարակած իրաւական ամփոփագրերէն մէկուն՝ այս վկայագիրը «հաստատուեցաւ Ամսթերտամի հանրային նոտար թիքսերանի առջեւ եւ վաւերացուեցաւ յիշեալ քաղաքի քաղաքապետներուն եւ խնամակալներուն կողմէ՝ երկու կնիքներով կնքուած, մէկը յիշեալ նոտարին, իսկ միւսը՝ քաղաքապետներուն»¹¹⁵: Դժբախտա-

114 Ամսթերտամի հայ համայնքի մասին լաւագոյն պատումը ցարդ կը մնայ Առաքել Սարուխան, Հոլանտացի եւ հայերը, Վիեննա, Միխայիլեան տպարան, 1925: Տե՛ս նաեւ Ռե՛նե Բեքիուսի Ամսթերտամի ուսումնասիրութիւնները, որոնք հիմնուած են հոլլանտական ցուցմունքներու վրայ, բայց առանց հայերէն վաւերագրերու ներկայութեան (René Bekius, The Armenian Colony in Amsterdam in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Armenian Merchants from Julfa before and after the Fall of the Safavid Empire, in "Iran and the World in the Safavid Age", edited by Willem Floor and Edmund Herzig (London: I.B. Taurus, 2012), էջ 259-284. Bekius, A Global Enterprise: Armenian Merchants in the Textile Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, "Carpets and Textiles in the Iranian World, 1400-1700" (Oxford and Genoa: Ashmolean Museum, 2010), էջ 207-235:

115 "Portant la noble naissance, honneur, credit, & probité dudit Sieur Marcara & de ses freres, tant en

բար, այս վկայագրէն օրինակ մը ընդգրկուած էջ Մարգարայի թղթածրարին մէջ, ուստի դժուար է ստուգել հոս կատարուած պնդումները: Անտարակոյս, յիշեալ փաստաթուղթը պէտք է գտնուի Ամսթերտամի քաղաքային արխիւին մէջ: Գիտենք, ամէն պարագայի, որ ժէ. դարու վերջին քառորդին «Թիքսերանտիթ» անունով հոլլանտացի հանրային նոտար մը ծանօթ է իբրեւ ջուղայեցի յաճախորդներ ունեցած մէկը, ինչ որ Մարգարայի պնդումը հնարաւոր կը դարձնէ¹¹⁶:

Մարգարայ նաեւ ներկայացուց վենետիկէն նմանօրինակ վկայագիր մը, որ թուագրուած էր Սեպտեմբեր 15ին, այս անգամ քսան վկաներով, որոնք բոլորը «պարսիկներ»: Այս իրաւական փաստաթուղթը ընդունուած ու վաւերացուած է, կ'ըսէ ան, «Սուրբ Մարկոս հրապարակի հանրային նոտարին առջեւ, Նորին Վսեմութիւն Վենետիկի տոժ Լուիճի Գոնթարինիի վկայագրութեամբ եւ իր կնիքով դրոշմուած, իսկ յիշեալ վկայութիւնը կը ցուցնէ, որ տիար Մարգարայի ընտանիքը շատ ազնուական ու հին է, եւ կապուած է Հայաստանի արքայական արեան հետ [est tres noble est ancienne, & alliee du Sang Royal d'Armenie.]»¹¹⁷: Թէեւ այս գրառումին վերարտադրութիւնը, ինչպէս Ամսթերտամի պարագային, պահպանուած է տպուած իրաւական ամփոփագրերէն որեւէ մէկուն մէջ, բարեբախտաբար նոտարացուած վաւերաթուղթերէն պահպանուած պատճէն

մը կը գտնուի Վենետիկի Archivio di Stato-ին մէջ: Քանի որ իտալալեզու բնագրին բովանդակութիւնը շատ չնչին տարբերութիւն մը ունին Մարգարայի ներկայացման հետ, կ'արժէ ամբողջութիւնը վերարտադրել այստեղ.

Հինգշաբթի, 15 Սեպտեմբեր 1678ին իմ հանրային նոտարիս առջեւ ներկայացան տեաք 3ովհան որդի Յովհաննու, Մարտիրոս որդի Աղաբէկի, Մարգիս որդի Միրզայի, Քաանան որդի Մանասի, Բադրամ որդի Ջիհանկիրի, Մելգոն որդի Մելիքի, Փիրվալի որդի Փանոսի, Աղազար որդի Գասպարայ, Աղաձատու որդի Ալամի, Մնացական որդի Յովհաննու, Աստուածատու որդի Նիկողայոսի, Սարատ որդի Փանոսի, Խաչիկ որդի Յովասափայ, Մարգարէ որդի Քարատանի, Յարութիւն որդի Սաֆարի, Յովհան որդի Քամպուրի, Նազարէթ որդի Պէկումի, Յովսէփ Նանի որդի Մուրատայ, Մարկոս որդի Պողոսի, Աղեմսանդր որդի Մարգիս բոլորն ալ Սպահան քաղաքէն, Պարսկաստանի մայրաքաղաքը, եւ հիմա առեւտրականներ այս վենետիկ տիրական քաղաքին մէջ, որոնք ինծի ծանօթ դարձան նոյնպէս հայ վաճառական Պետրոս դի Սիմանի միջոցաւ, ինծի նօտարիս, շատ լաւ ծանօթ [...] երդում ընելով ըսին, թէ պարոն Մարտիրոս որդի Մարգարայ Աւագչէնց, այժմ բնակիչ Փարիզ արքայական քաղաքին, անոնց շատ լաւ ծանօթ է: Անոնք նաեւ վկայած եւ հաստատած են, իմ կողմէ տրուած Ս. Գիրիին վրայ ձեռք դնելով, իբրեւ իրենց իմացած ճշմարտութիւնը որ վերոյիշեալ ճշմարտութիւնն է, որ յիշեալ պարոն Մարտիրոսի Մարգարայ Աւագչէնց եւ իր եղբայրներն ու ազգականները պարոններու կողմէ պատիւի կ'արժանանան իբրեւ հարուստ ըլլալով, եւ ազնուական ու քաղաքակիրթ վիճակ ունին, եւ ամենէն ազնուական ու պապական [Հռոմէական Կաթոլիկ] ընտանիքներէն մէկն են Մեծ Հայքի, որոնք Պարսկաստանի թագաւորին կողմէ նոյն Մեծ Հայքի գրաւումէն ետք, Մարգարայ Աւագչէնցի յիշեալ ընտանիքը [հայ] ազնուականութեան մէկ մասին հետ փոխանցուած էին Սպահան քաղաքը յիշեալ Պարսկաստանի մայրաքաղաքը: [Անոնք նոյնպէս վկայեցին] որ այս պարոն Մարտիրոսին կիւնը Անիի [արքայական] տունէն էր եւ շատաւիդ էր յիշեալ Մեծ Հայքի արքայական արխիւնէ: Անիին անոնք հաստատեցին, որ յիշեալ Աւագչէնց ընտանիքը ամուսնացած է Սպահանի

Perse, Armenie, qu'aux Indes, ladite attestation passée pardevant Tixerand, Notaire & Tabellion public à Amsterdam, approuvée des Bourguemestre & Regens de ladite ville, scellée de deux sceux, l'un dudit Notaire, & l'autre desdits Bourguemestres" (Memoire des Pieces que le Sieur Marcarà fournit & employe d'abondant pour sa justification contre les Sieur Directeurs Generaux des Indes Orientales, BNF Ms. 8972, folio 177 v., էջ 10):
 116 Տե՛ս Սարուխան, Հոլանտան եւ հայերը, էջ 105:
 117 BNF Ms. 8972, folio 177 v., էջ 10:

գլխաւոր ընտանիքներուն հետ առանց իր առաջնութիւնը ["] կորսնցնելու եւ որ յիշեալ Մարտիրոսի երկու եղբայրները՝ վաճառականներ Հնդկաց աշխարհի մէջ, այդ կողմերու ամենահարուստ վաճառականներէն են եւ բոլորին կողմէ գնահատուած են իբրեւ պատուաւոր տէրեր, պարկեշտ, արժանահաստ եւ վարկ ունեցող մարդիկ: [...] Այս ճշմարտութեան ի վկայութիւն, ինձմէ՛ նոտարիս խնդրած են, որ անոնց իրաւանքիսին վկայութիւնները ստուգեմ առանձնապէս եւ հրապարակաւ¹¹⁸:

118 Այլիշանի արխիւ, Դիւան Սուրբ Ղազարի: Սոյն արձանագրութեան բնագիրը կը գտնուի Վենետիկի Պետական Արխիւին մէջ. Տե՛ս ASV, Atti Notarile, 12070, Protocolli, Francesco Simbeni, folios 194 r.v. "1678, Die Jovis 15 menses Septembris Ad Cancellum comparrero alla presentia di me Notario testimonari infrascritti li Signior Giovanni q[uandu]m Uvanes, Martirus q[uandu]m Acabech, Sarchis q[uandu]m Mirsa, Chaanan di Minas, Bagram q[uandu]m Gianghir [Jihangir], Melcum q[uandu]m Melich, Piervali q[uandu]m Panus, Agazar q[uandu]m Gasparo, Agazatur de Hialan [Alam?], Mirzaghan q[uandu]m Ovanes, Assazatur q[uandu]m Nicolus, Sarut q[uandu]m Panus, Cacik q[uandu]m ovasat, Marcarà q[uandu]m Caradan, Artun q[uandu]m Saffar, Ovan q[uandu]m Tambar, Nazaret di Beghum, Iseppo q[uandu]m Murat detto Nani, Marco q[uandu]m Paulo, et Alessandro q[uandu]m Sarchis, tutti della citta di Spaan capitale di Persia et hora negotianti in questa Dominante citta di Venetia, per tale riconosciutimi alla presentia ad sopra, dal di Pietro di Sinan pure mercanto Armeno nella medesima da me Notario benissimo conosciuto, et per espressione della verita ad istanza facendo dissero del Signor Martino q[uandu]m Marcarà Avacschiuz hora residente [sic] nella citta Reale di Parigi da loro benissimo conosciuto hanno attestato deposto et affermato con loro giuramento, ladis Scripturis in mano mia prestato come la veritas, è che conoscono veramente come sopra si è detto, il sudetto Signor Martino di Marcarà Avacschiuz et soi fratelli et parenti per signore tutte honoriati de bene, ricchi et di conditione nobile e civile, et che sono d'una delle più nobili et papeleschi famiglie d'Armenia Maggiore et che doppo il conquistar che fece il Re di Persia della medesima Armenia Maggiore, si transferì la detta famiglia di Marcarà Avacschiuz assieme con una parte della nobiltà nella citta di Spaan capitale di Persia suddeta et che la deffonta moglie d'esso Signor Martino era della casa d'Ania derivante dal sangue Reale d'Armenia Maggiore suddeta, oltre l'esserci da medesima famiglia

Վերոբերեալ փաստաթուղթը յստակօրէն ցոյց կու տայ, որ ըստ նորջուղայեցի վկաներուն, Մարգարայի ընտանիքը բարձր համարում կը վայելէր եւ արուարձանի ամենէն համբաւաւորներէն մէկը նկատուած էր շատերու կողմէ: Աւագչէնց (Avachintz) ընտանիքը հարուստ ու յարգուած էր, ինչպէս եւ ազնուական, ու նոյնիսկ Հնարաւոր արեան կապեր ունէր, գոնէ Մարգարայի հանգուցեալ կնոջ կողմէն, Անիի Բագրատունիներուն հետ: Ի տարբերութիւն միւս վկայաթուղթերուն, Վենետիկի վկայութիւնը նաեւ կը հաստատէր, որ Մարգարայի նախնիները կաթողիկէ էին նախքան 1604ի բռնի տեղափոխումը Սպահան, ինչ որ անշուշտ տրամաբանութեան մօտ էր, քանի որ կաթողիկէութիւնը մտած էր Նախիջեւան, ուրկէ կու գար Աւագչէնց ընտանիքը:

Երրորդ վկայագիր մըն ալ դատարանին կը ներկայացուէր քանի մը տարի ետք՝ 21 Ապրիլ 1682: Այս մէկն ալ հաստատուած էր տասնեօթ հոգիի կողմէ, դարտատուած էր տասնեօթ հոգիի կողմէ, դարտայեցի վաճառականներ, որոնք Լիվոնո կ'ապրէին, ուր Մարգարայ բնակած էր 1650ական թուականներու կէսերուն: «Վկայագրուած էր պարոն Գոթեկենտի կողմէ՝ Փրանսական ազգի Հիւլպատոս այդ

Avacschiuz parentata con la prima nobiltà della Citta di Spaan suddeta senza haver mai derogato: Et che due fratelli d'esso Sig[nore] Martino negoziante in e nelle Indie sono dello più ricchi negozianti di quale parti, et da per tutto per tali stimati come signori d'honore, di probità et di tutta credenza et fede. E ciò disseri saper non solo per publica voce et fama, ma etiam per la piena et ottima cognizione che tengono delle cose da loro at sopra attestate, per essere tutti come sopra si è dette della citta di Spaan suddeta. In fede della qual verita hanno pregato me notaro a farne la presente da loro giarata et veridica attestazione per la sua piena credenza appresso cadauna persona si publica come privato di qualunque [vercho??] une [?] occorresse [??] Bogantes?
 Franciscus quondam Tellarolus ad signum

երկրին մէջ: Նախընթացներուն նման նոյն բովանդակութիւնը ունէր»¹¹⁹:

Մարգարայի եւ իր փաստաբանին մեծ յուզում պիտի պատճառէր այն իրողութիւնը, որ պաշտպանութիւնը այս նոտարացուած թուղթերէն ո՛չ մէկը արժանահաւատ կը նկատէր: Ընկերութիւնը եւ իր ազնուական փաստաբանը՝ Քուէնթէն տը Ռիշպուրկ, ինչպէս Ֆրանսուա Մարթէնը Հնդկաստանի մէջ, կը շարունակէր պնդել, որ «Հայերը» կամ «պարսիկները» (այստեղ կը թուի, թէ որեւէ տարբերութիւն չէր դրուած երկուքին միջեւ) խաբեբաներ էին, որոնք ամէն բան պատրաստ էին ընելու փոխադարձ օգնութեան համար, ընդ որում անշուշտ, կեղծ վկայութիւն տալ Մարգարայի ազնուական ծագումին մասին: Անոնց համար, Մարգարան «կեղծաւոր» մըն էր, «կեղծ պարսիկ մը» (*Persan artificieux*), որ կը չարաշահէր Ֆրանսայի եւ յատկապէս թագաւորի կողմէ հռչակուած՝ օտարականներու տրուող պաշտպանութիւնը»¹²⁰: Անոնք նոյնիսկ Մարգարան համեմատած են «ճարտար ծաղրածուի» (*habile comedien*) մը հետ, որ «կուլայ եւ կը մարի երբ կ'ուզէ՝ ուշադիր ու սովորաբար կ'ընէ բխած անկեղծութեամբ ու վարպետութեամբ»¹²¹: Մարգարայի իրենց ընդդիմախօսութեան մէջ, անոնք համարձակօրէն պնդեցին.

Կ'ըստի, թէ Մարգարայ Սպահանէն է եւ Պարսկաստանի ամենակարեւոր տուներէն մէկուն կը

119 *Instruction Memorable*, BNF, Ms. 90872, folio 194r, էջ 3:
120 *Estat de la Contestation Pendante au Conseil*, au rapport de Monsieur Quentin de Richebourg, pour les sieurs Directeurs de la Compagnie des Indes Orientales, Défendeurs & demandeurs contre Martin Marcara, se disant Gentilhomme Persan, demandeur & defendeur (Paris, 1682), BNF, Res Z-Thoisy-87, folio 291v, էջ 1: Այս վաւերաբերողը BNF-ի (Ֆրանսուա Միթեռան գրադարան) հազուագիւտ գիրքերու սենեակը պահուած է եւ, որքան որ ինձի յայտնի է, նախապէս օգտագործուած չէ գիտնականներու կողմէ:
121 Նոյն տեղում, folio 293v, էջ 4:

պատկանի: Սակայն, ամէն մարդ գիտէ, որ ազնուականութիւնը առաջին տիտղոսն է, որուն անոր յաւակնողները իրենք զիրենք կը յարմարցնեն: Այս ենթադրեալ ազնուականութիւնը արդարացնելու կոչուած վաւերական հիմքը կազմուած է երկու (*sic*) վկայագրերէ. մէկը բերուած է Վենետիկէն, միւր՝ Ամսթերտամէն, ու ստորագրուած քանի մը օտարականներէ, որոնք կը յաւակնին պարսիկ ըլլալ: Ազնուականութիւնը երբեք չէ հաստատուած աւելի տկար հիմքերու վրայ: Անոնք ոչինչ կը փաստեն, բացի անկէ, որ վկայագրերը ստորագրողները կրնան պարսիկ ըլլալ, եւ ոչ ալ [կը փաստեն], հետեւաբար, որ Մարգարան բաւականաչափ կը ճանչնան՝ իր մասին վկայելու համար: Աւելի'ն. եթէ անոնք պարսիկ ըլլային, փորձառութիւնը բաւականաչափ ստրկեցուցած է մեզի, որ այս տեսակի ժողովուրդը շատ բարեխիղճ չէ, եւ որ երբ իրարու օգնելու մասին է գործը, վկայական ստորագրելու խնդիր մըն է միայն»¹²²:

Հայերու նկատմամբ «այս տեսակի ժողովուրդը» ի հռետորական գործիքը օգտագործելով եւ «իրարու օգնելու» պարագային ո՛չ մէկ բանի առջեւ կանգ առնողներու պնդումը յառաջացնելով, Ընկերութիւնը կը դիմէր միջոցի մը, որ միջնադարէն գործածուած էր ուրիշ «սփիւռքի» մը, ուրիշ տարասփիւռ համայնքի մը դէմ, որ միացած էր հաւատարմութեան եւ վստահութեան կապերով, որոնք մասամբ ներշնչուած էին ազգականութենէ, կրօնքէ եւ հալածանքի հասարակաց պատմութենէ մը, այսինքն՝ Եւրոպա ապրող հրեաները: Ընկերութեան համար, որ դիւանակալական կազմակերպութիւն մըն էր, զուրկ ջուղայեցիները կամ սեֆարատ հրեաները բնորոշող համախմբուածութենէն ու վստահութեան միջավայրէն, հայերը կասկածելի էին, որովհետեւ ամէնուրեք անոնք կը թուէին գործել «տոհմային» (*clannish*) ձեւով՝ միայն ի նպաստ իրենց: Անոնք «անարմատ» սփիւռք մըն էին, որ «աշխարհի ո՛չ մէկ տեղ օտարական» էր, ինչպէս Տի-

122 Նոյն տեղում, folio 291r, էջ 1 (ընդգծումը մերն է - Ս. Ա.):

տրուոն ԺԸ. դարու կէսերուն սահմանած էր «աշխարհաքաղաքացիները»¹²³: Ֆրանսական Ընկերութեան համար, արմատախլուժը եւ «թափառականութիւնը» բնորոշ էին հայկական առեւտրական սփիւռքին, որուն անդամներուն կը հանդիպէին ամէնուրեք Հնդկաստանի մէջ: Այս էր պարագան Կոլքոնտայի սուլթանութեան մէջ, ուր հայ համայնքը համարուած էր տեղական արքունիքի քաղաքականութեան մէջ եւ ուժեղ կապեր ունէր քաղաքի գործարար համայնքին հետ: Նոյնիսկ երբ առանձին հայեր, ինչպէս *Agnazarbec* (Մարգարայի գոհարավաճառ զարմիկը, որ Ֆրանսական Ընկերութեան օգնած էր տիրակալի արքունիքին մատչելու), խլամացած էին ու «բնիկ դարձած», յստակ էր, Պերնիէի պէս Ընկերութեան պաշտօնատարներու համար, որ անոնք դեռեւս «միշտ հայերը [պիտի] սիրէին [...] ու անոնց աջակցէին»¹²⁴:

Վերի քննարկումը ցոյց կու տայ, որ արմատախլուժը առաւելութիւններ ունէր. բազմալեզուութեան եւ բազում ինքնութիւններու ճամբայ կը բանար, առանց անպայման առաջնորդելու այդ յատկանիշները մարմնաւորող ընկերային կազմաւորման լուծման: Սակայն, կարեւոր է անդրադառնալ նաեւ, որ թէեւ արմատախլուժն ու թափառականութիւնը իբրեւ ընկերային յատկանիշներ այսօր լայնօրէն կ'արժեւորուին ու դրականօրէն կ'ընդգծուին մերօրեայ համաշխարհայնացումի յետարդիական ոլորտին մէջ, ուր ինքնութիւնները հեղուկային կը համարուին եւ շարժունակութիւնը, շրջանառութիւնն ու «սահմաններու զանցումը» ընկերային կեանքի մե-

123 Տե՛ս Մարկարթ Ժէյքոպի *Ghiyath* խորաթափանց պատմող *Strangers Nowhere in the World: The Rise of Cosmopolitanism in Early Modern Europe* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006) հատորին մէջ:
124 *Morison, Minute by M. Bernier upon the Establishment of Trade in the Indies*, p. 17.

ծարժէք յատկանիշներ կը սեպուին, վաղ արդի շրջանին անպայման նոյնպիսի բարձր համարում չունէին բոլորի համար¹²⁵: Ընկերութեան տնօրէնները այս յատկանիշները կ'արհամարհէին, թերեւս որովհետեւ անոնք կը նկատուէին առեւտրական սփիւռքներու (օրինակ՝ Հայերու) յաջողութեան գաղտնիքը: Փաստօրէն, Մարգարայի *factum*ներն ու ինքնաներկայացման պատումը մերժելով իբրեւ ոչ աւելի քան «ծիծաղելի հեքեաթներ» (*contes ridicules*), Ընկերութիւնը նաեւ կը ժխտէր Ամսթերտամի եւ Վենետիկի վաճառականներուն վկայութիւնները իբրեւ «հինգ կամ վեց թափառականներու» գործը, որոնք Ընկերութեան հայեացքով «թշուառութիւնը բարձրացուցած էին առնուականութեան, եւ թշուառական միջնորդի մը զաւակը՝ ազնուականի մը, ի գին ճշմարտութեան»: Հոս, հետեւութիւնը այն էր, որ «թափառականութիւնը» կամ ցրուած, աշխարհաքաղաքի, բազմալեզու եւ «անդրկայսերական» ըլլալը կասկածելի կը նկատուէր, նոյնիսկ եթէ այս յատկանիշներուն գոյութիւնը որոշ պարագաներու կրնար պիտանի համարուիլ:

Ընկերութեան տնօրէնները հեռակայ կապեր հաստատեցին՝ Մարգարայի եւրոպական վկայագրերը չէզոքացնելու նպատակով: Անոնք դիմեցին Նոր Զուղա բնակող իրենց պաշտօնեաներուն՝ Մարգարայի պնդումները հերքելու համար, ի մասնաւորի՝ Տը Լէսթուալ (*de L'Estoile*) ընտանիքի անդամներու: Ասիկա անսովոր ընտանիքի մըն էր՝ Նոր Զուղայի բնիկ, բայց Ֆրանսա-Ղուղահայ խառն ծագում ունէր¹²⁶: 15 Սեպտեմբեր 1682ին, Նոր Զուղա

125 *Subrahmanyam, Three Ways to be a Stranger*, pp. 21-22.
126 Այս ընտանիքին նախնային կալիփոսական ֆրանսացի մըն էր՝ Իսահակ Պուրթ տը Լէսթուալ (*Isaac Boutet de L'estoile*, անգլիացի գրուած *L'etoille, L'estoille*, եւայլն), Լիոնէն կամ Թարսնթէն, որ Սպահան հասած էր ԺԷ. դարու սկզբնական տարիներուն եւ Թաֆ Աքքասի կողմէ

ապրող Ընկերութեան պաշտօնեայ Ֆրանսուա տը Լէսթուալ (*François de L'Estoille*), որ հայերէնի, պարսկերէնի եւ ֆրանսերէնի լաւագիտակ էր, նոտարացուած փաստաթուղթ մը կը գրէր «ի բացակայութիւն [իր] երկու եղբայրներուն՝ տեարք Լուի (*Louis*) եւ Ժագոպ տը Լէսթուալ (*Jacob de L'Estoille*), որոնք Հնդկաց աշխարհ կը գտնուին՝ հռչակաւոր Արեւելեան Ընկերութեան (*Compagnie Orientale*) ծառայելով»¹²⁷: Փաստաթուղթը ստորագրուած էր Սպահան բնակող շարք մը ֆրանսացիներու կողմէ, ներառեալ՝ Սեֆեան արքունիքին ծառայող երկու ժամագործներ (*orlogeurs*), ոսկերիչ մը եւ կարմեղեան, գաբուսիներու եւ յիսուսեան կարգերու ե-

րեք պետերը: Վերջիններուն շարքին էր կասկածելի Հ. Ռաֆայէլ տիւ Մանը (*Raphael du Mans*)՝ գաբուսիներու առաջնութեան պետը, որ Սպահան ապրած էր գրեթէ յիսուն տարի եւ Սեֆեաններու մայրաքաղաքն ու անոր հայկական համայնքը լաւագոյնս կը ճանչնար: Փաստաթուղթը շահեկան է, որովհետեւ լոյս կը սփռէ Մարգարայի վաղ կեանքին վրայ: Կը հաստատէ կարգ մը բաներ, որոնք հաւանաբար ճշմարիտ են եւ որոնք Մարգարայի ինքնապատուէն դուրս ձգուած են: Օրինակ՝ իբրեւ լաւատեղեակ բնիկ տեղեկատու, տը Լէսթուալ կը պնդէ, որ Մարտիրոս դի Մարգարայի հայրը՝ Մարգարայ, ո՛չ ազնուական էր եւ ո՛չ ալ հարուստ առեւտրական մը, ինչպէս անոր որդին ակնարկած էր: Ընդհակառակը, տը Լէսթուալ կը նշէ, որ աւագ Մարգարան բոլորին ծանօթ էր իբրեւ «Տելլա Մարգարայ (*Della Marcara*) կամ Մարգարայ միջնորդը (*couratier*)»: «Տելլա» վստահաբար աղաւաղուած արաբերէն ու պարսկերէն «տալալ» բառն է, որ կը նշանակէ «աճուրդի հանող կամ միջնորդ»¹²⁸: Այլ խօսքով, Մարգարայի հայրը՝ ազնուական ըլլալու փոխարէն, «ծնած էր աղքատ ծնողներէ եւ շատ փոքր տոհմէ մը, եւ բաւական համեստ ապրուստ կը շահէր՝ առուծախի շուկաներու մէջ: Այս պատճառով, այս տեսակի աղքատ մարդիկ կը կոչուին միջնորդներ [*couratier*] կամ յանձնակատարներ [*runners, couriers*], որոնք հոս ու հոն կ'երթան՝ ծախուելիք եւ գնուելիք ապրանքներու գիներուն մասին տեղեկութիւն տալու կամ ստանալու համար»¹²⁹: Փաստաթուղթը նաեւ կը պնդէ, որ Մարգարայ միջնորդը երեք որդիներ ունէր, որոնցմէ Մարտիրոսը (սոյն յօդուածի Մարգարան) աւագն էր, եւ որուն կը հետեւէին *Ouanes* (Յով-

128 Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London, Routledge & K. Paul, 1892, p. 531.
129 Նոյն տեղում, էջ 63:

127 *Estat de la Contestation Pendante au Conseil*, 63, folio 322.

հաննէս) եւ *Youssouf* (Յովսէփ): Վերջին երկուքը բաւական լաւ դիրքի տիրացած էին Հնդկաստանի մէջ, սկիզբը աշխատելով որպէս *commenda*-ի գործակալներ՝ «Սարուխան» անունով հարուստ վաճառականի մը համար: Լէսթուալ կը պնդէր մեր Մարգարայի մասին, որ ան հետեւած էր իր հօր քայլերուն իբրեւ ցած մակարդակի միջնորդ, մինչեւ որ հանդիպած էր հարուստ հայ վաճառականի մը՝ «*Avedicderay* (Աւետիք), որ անոր տուած էր երեք հարիւր թումանի դրամագլուխ մը եւ ուղարկած էր առեւտուր ընելու՝ իբրեւ գործակալ [*commis*], սովորական պայմաններով՝ երկու երրորդը վարպետին եւ մէկ երրորդը գործակալին համար»¹³⁰: Մարգարայ այնքան յաջողութեամբ վարած էր իր հաշիւները, որ քանի մը տարուան ընթացքին սկզբնական երեք հարիւրի գումարը հասցուցած էր երեք հազար թումանի: Այնուհետեւ, իր հաշուոյն գործարարութեան սկսած էր՝ մետաքս գնելով Կիլանի մէջ ու զայն ծախելով Զմիւռուհիոյ եւ Լիվոռնոյի մէջ, մինչեւ որ ձախորդութեան մատնուած էր Դրամատիրոջ հետ, ըստ Ֆրանսուա տը Լէսթուալի, որուն փաստաթուղթը կը նշէ, թէ Մարգարայի եղբայրները նոյնպէս հարստացած էին այս ձեւով: Անշուշտ, տը Լէսթուալ ճիշդ էր եղբայրներուն հարստութեան մասին, թէեւ շատ էր անդադարձած անոր: Երեք եղբայրներէն կրտսերը՝ Յովհաննէսը, որ Հնդկաստանի մէջ ծանօթ էր իբրեւ *Khwaja Abnus* կամ *Coja John Demarcora*, հռչակաւոր նաւատէր մեծատուն մըն էր, որ տարիներով առեւտուր ըրած եւ ապրած էր Փեկուի եւ Մերկիի մէջ՝ Հարաւ-արեւելեան Ասիա (ներկայիս՝ Միանմար/Պիրմանիա եւ Թայլանտ, յաջորդաբար): Ան իր մահկանացուն կնքած է 1697ին ու թաղուած՝ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցւոյ մէջ, որ 1695ին անոր եղբայրը՝ Յովսէփ, կառուցած էր Ջին-

սուրայի մէջ, Կալկաթայի հիւսիսը: Հարստութեան ու հեղինակութեան ծաւալը կարելի է մակարեւել գերեզմանաքարի արձանագրութենէն, որ կը գտնուի եկեղեցւոյ մէջ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՄԲԱՆԻ ԵՒ ՄՏԵԱԼ ԿԱ ՄԵԾ ԱՆՎԱՆԻ ՂԱՐԻՊ ԽՕՋԱ ՈՂԱՆԻՍԻ ԿՈՉԻ ՈՐԴԻ ՄԱՐԳԱՐԻ ԱԶԳԱՆ ԶՈՒՂԱՅՅՅԻ ՈՐ Է ԵՐԿՐԵՆ ՇՕՇ ՔԱՂԱՔԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ ԵՐ ԳՈՎԵԼԻ ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ ԵՐԵՒԵԼԻ ԵՒ ԻՇԽԱՆԱՅ ԵՐ ՊԱՏՈՒԵԼԻ ԳԵՂԵՑԿԱՏԵՍ ԵՒ ՅԱՆԿԱԼԻ ՀԱՐԱՒԷ ՀՈՒՍԻՍ ԱՐԵՒՄՏԻ ԵՐ ՇՐՋԵԼ ԶՈՐՍ ԿՈՂՄ ԱՇԽԱՐՀԻ ԿՈՂՄՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵՐԿՐԻ ԱՆԴԱՍՏԱՆ ՔԱՂԱՔՆ ՅՈՒԿԻ ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՑ ՌՃԵԾ [1145] Ի ՆՈՒԵՄԲԵՐԻ ԻՆ [27] ՄԱՀՆ ԴԻՊԱԻ ՅԱՆԿԱՐԾԱԿԻ ՀՈԳԻՆ ԵՏ Ի ՁԵՌՆ ՀՐԵՇՏԱԿԻ ՀԱՆԳԵԱԻ ԱՍՍ ՕՏԱՐ ԵՐԿՐԻ ՄՆԱՅԵԱԼ ԿԱՐՕՏ ՕԹԵԱՆԻ ԿԱՏԱՐՈՒՄՆ ԼԻՆԻ ԱՇԽԱՐՀԻ ԽԱԶՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՏԱԳԻ ՀՆԶԵՆ ՓՈՂՆ ԳԱՐԻԵԼԻ ՅԱՆԿԱՐԾԱԿԻ ՄԷՋ ԳԻՇԵՐԻ ԴՆԵՆ ԱԹՈՒ ԴԱՏԱՍՏԱՆԻ ՈՐ ՓԵՍԱՅ ԳԱՅ ԵԼԵԱԼ ԲԱԶՄԻ ԵԿԱՅԲ ՕՐՀՆԵԱԼ ՀՕՐՆ ԵՐԿՆԻ ԵՒ ՍԱՅ ԱՐԱՍՅԷ ԱՐՔԱՆԻ ՀԻՆԳ ԿՈՒՍԱՆԱՅՆ ՅԻՄԱՍՏԻ ՀԱՆԱՍԱՐ ՊԱՏՐԱՍ ՄՏԱՆԻ Ի ԴՈՒՌՍ ՍՈՒՐԲ ԱՌԱԳԱՍՏԻ ՈՐ ԵՒ ԱՐԴԱՐՔՆ ԺԱՌԱՆԳԻ ՅԱԶԱՅԿՈՂՄԵԱՆ ԻՐ ՍՈՒՐԲ ԴԱՍԻ ՈՐԲ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ԱՅՍ ՏԱՊԱՆԻ ՄԻ ԼԻ ԲԵՐԱՆ ՀԱՅՐՄԵՂԱՅԻՆ ՏԱՅԲ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՁԵՐ ԾՆՕՂԻ ԵՒԵԹ ԳՐԻԳՈՐ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՈՐ ԵՄ ԱԶԳԱԻ ՅԵՐԵՒԱՆՅԻ ԱՌԱՐՏՈՒՄՆ ԵՂԵԻ ԲԱՆԻ¹³¹:

Միջնեկ եղբայրը՝ Յովսէփ, նոյնպէս կը թուի շատ հարուստ նաւատէր մը եղած ըլլալ՝ եղբօր նման: Ան մահացած է Նոր Զուղա, 1704ին, եւ թաղուած՝ քաղաքի գերեզմանատան մէջ: Գերեզմանաքարին արձանագրութիւնը կ'ըսէ.

«Տապանս խօջայ Յուսէփի որդի աւագ շինէնց Մարգարի, վաճառական յոյժ գովելի, մեծահոգի հնդկաց երկրի, ՚ի մէջ ծովու եւ ցամաքի, նաւավար էր ուրոյն նաւի, համագործ էր նաւապետի, թաղաւորաց էր ցանկալի մեծամեծաց յոյժ պատուելի, անձանձիր եւ աշխատալի, երախտաւոր բազում մարդի սա աշխատեաց յիսուն տարի

131 Արձանագրութեան ընթերցումը հիմնուած է գերեզմանաքարի իմ լուսանկարիս վրայ (2003):

130 Նոյն տեղում:

բարդեաց գանձս 'ի վերայ գանձի, գամէնն եթող 'ի յաշխարհի ինքն Հանգեալ 'ի յայտեղի սա ոչ Հանգեալ եւ ոչ օր մի եւ ոչ խնդաց իւրոյ գանձի գնաց առ յոյսն քրիստոնէի, յառ Հանգիստն մեր Քրիստոսի: Ով Հանդիպողք այսմ շիրմի զսա յիշէ տայ ողորմի ինքն եւս յիշեալ լիցի 1153 (1704) դամայ 23 (8 Նոյեմբեր) 132»:

Անկախաբար երեք եղբայրներուն կուտակած հարստութենէն, մէկ բան յստակ էր Լէսթոնալի համար: Մարգարայի հայրը «Թշուառական միջնորդ» մըն էր եւ ո՛չ՝ ազնուական մը: Երեք եղբայրները իրենց հարստութիւնը դիզած եւ Նոր Զուղայի աշխարհին մէջ մագլցած էին բուրդին պէս՝ *commendā* գործակալներ ըլլալով այլոց համար: Լէսթոնալի վկայութիւնը երբեմն բաւական դաժան եւ նոյնիսկ նախատալից կ'երեւի՝ Մարգարայի հօր նկատմամբ, բայց բաւական արժանահաւատ՝ երեք եղբայրներուն մասին տրուած հիմնական փաստերու պարագային: Իրողութիւնը այն է, որ Նոր Զուղայի ամենահարուստ առեւտրականներուն մեծ մասը հարուստ ծնած չէր, բայց այդ դիրքին հասած էր օգտուելով քաղաքի հիմնական տնտեսական հաստատութեան՝ հեռակայ ընկերութեան *commendā*ի ձեւէն: «Ազնուական» ըլլալը, այսինքն՝ հայ նախարարական տան մը ազգականական կապ ունենալը, յատուկ նշանակութիւն չունէր:

Ֆրանսական Ընկերութեան համար աշխատող փաստաբանն ու իրաւաբանական խումբը Լէսթոնալի վկայութիւնը շահագործեց՝ ցած մակարդակի միջնորդը դարձնելով ձիապան եւ հնահաւաք: Մարգարան անուանարկելու իրենց ջանքերուն մէջ, անոնք մեղադրանքը աւարտեցին տիպական արեւելական (*orientalist*) հասարակ

տեղիքով մը: «Մարդ գիտէ՝ ցաւալի փորձառութեամբ, որ արեւելքցիները բնականօրէն խաբերայ եւ հաւատքէ զուրկ են», գրուած է երկար ու մեծաւ մասամբ անհիմն տեղեկագրին եզրակացութեան մէջ¹³³: Մարգարայ նմանօրինակ փորձառու «խարդախ» մըն էր. Ընկերութեան պաշտպանները կ'աւելցնէին, որ իր գործունէութեամբ «արեւելեան» տեսակի մարդիկ գլած-անցած էր:

Անկէ առաջ, երբեք մէկը չէր եղած որ համարձակէր պնդել Հայաստանի արեւմտական արեւմտեան կապի մը մասին: Այն համարումը, զոր աշխարհի ամէն ոմ ունի թագաւորական ընտանիքի մը եւ անոր հետ կապուած ամէն ինչի մասին, չէր կրնար նպաստել Մարգարայի կողմը ուժեղացնելու, բայց Սպահանի մօտ Ֆրանսայի դեսպանին կողմէ օրինականացուած վկայութիւնը [*acte legalisé*] կարդալէ ետք, Հայաստանի արեւմտական տոհմի այս շինծու արիւնակիցը մարդ պիտի նկատէ ինչպէս կը նկատէ դրամի կեղծարարներ, որոնք իշխանին պատկերը կը կեղծեն պղինձի, ինչպէս եւ կապարի [դրամներու] վրայ, եւ պիտի յիշէ առանց կասկածի, որ նոյնքան ամօթալի է խաբեպատիր ու կեղծարար օտարականներէ խաբուիլ, որքան փառատր՝ զանոնք պաշտպանելը, երբ անմեղ են ու բռնատիրութեան տակ¹³⁴:

Մարգարայի պատասխանը անուանարկիչ այս յարձակումին դէմ երկկողմանի էր: Առաջին հերթին, ան կը նշէր Ընկերութեան անուանարկման փորձին խորապէս ինքնասէր ու ցեղապաշտ ընոյթը: Մարգարայի պաշտպանութիւնը, ինչպէս թէ դատավարութիւնը այսօր տեղի ունենար, կը հիմնուէր «յետգաղութատիրական ճարտասանութիւնը» յիշեցնող փաստարկներու վրայ:

Սակայն, ուրախ պիտի ըլլայինք տեսաք տնօրէններուն հարցնելու, թէ ի՞նչ փաստ ունին պարսկական ազգի, այսպէս կոչուած, խաբեպայութեան

132 Երախտագիտութիւն կը յայտնեն պարոն Սամուէլ Կարապետեանին, որ 2015 թուականին ինքն իր հայրաքանդակը գերեզմանաքարին լուսանկարը, որուն ճիմամբ ընթերցումը կատարեցի:

133 *Estat de la Contestation Pendante au Conseil*, 322v, էջ 62. "On Sçait par une Fâcheuse experience, que les Orientaux sont naturellement fourbes & sans Foy":

134 Նոյն տեղում:

մասին, կամ, անկէ, անոնց ի՞նչ փաստեր կը պակսին անոր հաւատարմութեան մասին, նկատի ունենալով, որ առետուր կ'ընեն պարսիկներու հետ եւ թէ ինչո՞ւ, այդպիսի մասնատու վէճի (*different, sic*) մը մէջ, անոնք կ'անպատուեն ամբողջ ժողովուրդը մը: Մեր ըսածի լոյսին տակ, անհրաժեշտ է ճանշնալ մակերեսային ձեւն ու անոնց [տնօրէններուն] բնական տրամադրութիւնը՝ ուրիշներ վարկաբեկելու եւ վնաս գործելու¹³⁵:

Իբրեւ երկրորդ հակազդեցութիւն, Մարգարայ իր քսանամեայ որդին՝ Միշէլ/Մուքէլը, Փարիզէն Սպահան կը դրկէր՝ Նոր Զուղայի իրաւական եւ կրօնական իշխանութիւններէն ազնուականութեան վկայութեանը մը ձեռք բերելու համար: Մուքէլ հոն կը ճամբորդէր 1682ին, գրեթէ միեւնոյն ատեն, երբ Շառլ տը Լէսթոնալ կը նոտարացնէր իր յայտարարութիւնը Մարգարայի ազնուական տոհմաբանութեան դէմ: Հ. Ռաֆայէլ տը Ման կը յիշէ Մուքէլի ժամանումը ներողամիտ նկատառումով մը:

Այդ ժամանակ, հայ մը եկաւ՝ Մուքէլ Դարշակ, որդին այս հայ Մարգարային, զոր Արեւելեան Ընկերութիւնը այնքան աղետած ու շարշարած էր:

Այս Դարշակը [Darchak] Հալեպի ու Պաղատի ճամբով եկաւ, այն նպատակով, որ հայերէ ձեռք բերէր շատ հարազատ վկայութիւններ իր ընտանիքի հնութեան, իր տոհմի հարստութեան եւ այլ պահանջներ, Ֆրանսայի դատարանին ցոյց տալու, որ թէ՛ իր հայրը՝ Մարգարայ, եւ թէ՛ իր հօրեղբայրները Հնդկաց աշխարհի մէջ առետուր կ'ընէին հարստութեան ու դրամագրութիւնի մեծ գումարով: Իբրեւ թէ ճշմարիտ է, որ այս ամբողջ հարստութիւնը իրենց տոհմին կը պատկանէ եւ յայտնապէս գողցուած չէ ընկերութենէն, որ ձեռք բախկալած էր յիշեալ Մարգարան, շատ արիւնախոտութենէ ու ռնրագործութենէ ետք, Հայտերապատի մէջ, Մասուլիփաթամ, եւ զայն շրջայապատի մէջ, Մասուլիփաթամ, ուր տակաւին իր դատը կը պաշտպանէ: Իսկ մեր նուիրեալները անոր կ'օգնեն իբրեւ լաւ առաքեալ մը:

Այս Դարշակը միշտ հոս է մեծ կեղծամով, սուրբ կողմին եւ ոսկեծածկ ձեռնոցներով, եւ ամէն ա-

տեն հոս կ'երեւի ֆրանսացի ազնուականի մը պէս¹³⁶:

Մուքէլ կը յաջողէր վկայագիր մը ստանալ Նոր Զուղայի Քաղաքապետական խորհուրդէն, զոր Մարգարայ այնուհետեւ դատաւորներուն պիտի ներկայացնէր: Վկայագիրը ստորագրուած ու կնքուած էր քաղաքի Հայ քալանթարին՝ Աւետիս որդի Խաչիկ Բարաչինսի կողմէ, որ «Պարսկաստանի թագաւորին կողմէ հաստատուած էր որպէս հայոց կառավարիչ Զուղա թաղամասին մէջ»: Նոր Զուղայի եկեղեցական գլխաւոր իշխանութիւններուն եւ շուրջ յիսուն ամենահարուստ վաճառականներու ստորագրութիւնը կրող վկայագիրը կը պնդէր, որ «յիշեալ տիար Մարտիրոսի ընտանիքն ու տոհմը Մարգարայ ազնուական ընտանիքէն էին [...] եւ որ ներկայիս, միեւնոյն Մարտիրոսն ու իր եղբայրները մեծ որակի մարդիկ են, որոնք մեծ համարում ունին մեր մէջ»¹³⁷: Վկայականը ցոյց տալէ ետք, Մարգարայ այնուհետեւ անդրադարձաւ պաշտպանութեան այն մեղադրանքին, որ ան «մասվաճառի մը, ձիապանի մը եւ հնահաւաքի մը որդին» էր:

Իսկապէս, անկի բան հարիւր հազար լիբրի մեծ գումարը, որ կը պատկանէ տիար Մարգարային եւ որ ծառայած է Իտալիոյ մէջ անոր կատարած առեւտուրին, եւ անոր եղբայրներուն ներկայիս վարած ազնիւ առետուրը Պարսկաստանի, Հնդկիքի եւ Փեկոսի մէջ, ըստ իրենց ազգի ամենանշանատ ընտանիքներուն, չի համապատասխանէր ձիապաններու եւ հնահաւաքներու առետուրին: Տիար Մարգարան, իր եղբայրներն ու ազգականները բաւական դրուատանքի արժանացած են այս մեծ թագաւորութիւններուն իշխաններուն ու թագաւորներուն առջեւ, ինչ որ իրենց կ'արտոնէ համարուելու հաւասարները, եթէ ոչ վերադասները Ընկերութեան բազմաթիւ տնօրէններու: Իսկ եթէ նոյնիմէն Ընկերութեան պաշտօնատարները, որոնք զգացած են այն մեծահո-

136 Richard, *Raphaël du Mans Missionnaire en Perse au XVIIe s.*, էջ 279-280: Սպահան ժամանումը նաեւ նշուած է հետեւեալ աղբիւրին մէջ՝ *Memoires du Chevalier d'Arvieux*, vol. VI, էջ 145-150:

137 *Instruction Memorable*, BNF, Ms. 8972, էջ 1:

135 *Instruction Memorable*, էջ 4:

գուրիւնը, բարեստութիւնը եւ մեծ վստահութիւնը, զոր տիար Մարգարայ, իր եղբայրներն ու հարազատները ունին այդ երկրին մէջ, ցանկային կամ համարձակէին ըսել ինչ որ գիտեն իրենց զգացածին մասին, միայն անոնց վկայութիւնը աւելի քան բաւարար պիտի ըլլար տիար տնօրէնները համոզելու այն շարամիտ կեղծիքներուն մասին, որոնցմէ իրագելուած են անարդարօրէն մեղադրելու համար անոնց վիճակին, արժէքին եւ բարի վարուց մասին յիշեալ բոլոր Արեւելիի թագաւորութիւններուն համար, ուր բոլորն ալ մեծ համբաւ ու գովասանք կը վայելեն¹³⁸:

Ընկերութեան կողմէ ցեղին վերագրուած (racialized) զրպարտութիւնները արեւելքցիներու եւ հայերու դէմ, որոնք կեղբորնական բեմը գրաւած են Մարգարայի դատավարութեան ընթացքին, կրնան բխած ըլլալ տնտեսական մրցակցութենէ ու անհանգստութենէ, որոնց դրդապատճառը առեւտուրի երկու տարբեր ձեւերու հանդիպումն էր Հնդկաց ովկիանոսի մէջ. պետականօրէն վաւերացուած ընկերութիւն մը մենաշնորհային փառասիրութիւններով ընդդէմ «պետականագուրկ»

138 *Factum Contenant*, 70, folio 169r. "Et certes le fonds considerable de plus de cent mil livres qui appartient au Sieur Marcara, & dont il Negocioit en Italie, lorsqu'il est venu au service de la Compagnie, & le noble Commerce que ses Frere [sic], exercent a present dans la Perse, aux Indes, & au Pegu suivant la maniere des plus Illuistres familles de leur Nation, ne sont point de Commerces de palfreniers ny de chiffonniers, & la consideration en laquelle le Sieur Marcara, & ses Freres, & parens sont aupres des Princes, & Monarques, de ces Grand Royaumes, les rendent assez recommandables, pour s'egalier & se croire mesme sans vanite Superieurs en cela a plusieurs des Sieurs Directeurs. & si les propres Officiers de la Compagnie qui ont ressenti les effets de la genereuse, bien-veillance & du grand credit que le Sieur Marcara ses freres, & ses parens ont en ce Pays, vouloient ou osoient dire ce qu'ils en Sçavent, de ce qu'ils en ont éprouvé, leur seul témoignage seront plus que suffisant pour convaincre les sieurs Directeurs, de la malicieuse invention, dont ils se sont avisez de leur faire un injuste reproche de leur condition, de leur qualite & de leur bonne conduite par tous lesdits Royaumes d'Oriant [sic] où ils sont tout en grande reputation & recommandation".

առեւտրական սփիւռքի մը: Անոնք կրնան գործնական նպատակով օգտագործուած ըլլալ. Մարգարայի նախօրօք ունեցած արժանահաւատութեան ամէն փշուր՝ թէ՛ *Grand Conseil*-ի դատաւորներուն եւ թէ՛ ընթերցողներու/ուսնկնդիրներու հանրութեան առջեւ, որոնց *factum*-ները մատչելի էին: Ինչպէս պիտի տեսնենք, սակայն, այս տեսակէտները նաեւ կը ցոյցանէին Արեւելքի եւ իր ժողովուրդներուն մասին կուտակուած մտահոգութիւններու եւ նախապաշարումներու մտայնութիւն մը, որ յատկանշած է վաղ արդի Եւրոպան եւ Լուդովիկոս Ժ-ի Ֆրանսսան մինչ կը հանդիպէին Արեւելքին: Մարգարայի դատավարութեան համագրին մէջ, արեւելքցիներու կարծրատիպային փոխաբերութիւնները՝ «խաբեբայ» եւ խելացի հնարամիտներ ըլլալը, կը նուաճէին «ուրիշը» ապամարդկայնացնելու նոր մակարդակներ:

Սուպրահամանիամ նշած է «ազգագրութեան եւ կեղծ ազգագրութեան» դաւադրութեան մասին՝ վաղ արդի Հնդկաց ովկիանոսի կարգ մը առեւտրական համայնքներու ապամարդկայնացնող ու անարգ կարծրատիպեր ստեղծելու համար Եւրոպացի վաճառականներու եւ ճամբորդներու կողմէ: Եւրոպացիները, յատկապէս անոնք, որոնք մտած էին Հնդկաց ովկիանոսի առեւտուրի կալուածին մէջ եւ իրենց ասիական մրցակիցները բաւական հաճելի գտած, հակամէտ էին այս կարծրատիպերը հալած իւղի տեղ ընդունելու: Երբեմն, հոս կարելի է գտնել տեղական ընդթի կարծրատիպեր արտածելու պարզ գործողութիւն մը, ինչպէս հրեաներու հակասեմական ներկայացումներ իբրեւ վաշխառու «որդեր», որոնք վերստին ծրարուած են՝ Հնդկաց ովկիանոսի աշխարհը առաքուելու համար: Հնդիկ *Baniya* (պանիան) լուծայնափոխները կը կազմէին համայնք մը, որուն անդամները ամէնուրեք ներկայ էին Հնդկաց ովկիանոսի աշխարհի նաւահանգիստներուն եւ քաղաքային կեղբորնե-

րուն մէջ, եւ որ կը թուէր ժխտական գովազդի արժանանալ Եւրոպացիներու կողմէ, որոնք դժուար հակառակորդներ եւ անհրաժեշտ միջնորդներ կը նկատէին գանոնք: Ֆրանսացի բողոքական ժան Պաթիսթ Թավերնիէն, օրինակ, անկասկած հակասեմական կարծրատիպեր կը վերարտադրէր, երբ Սպահանի մարուարի կամ մուլթանի (ծանօթ՝ պանիան անուսով) դրամատէրերու անդամներուն կը կցէր տխրահոգ անուանումներ՝ «պատուհասներ», «օձեր» եւ «որդեր», որոնք «աւելի յոռի վաշխառուներ էին, քան վաշխառութեամբ զբաղող հրեաները»¹³⁹:

Հնդիկ լուծայնափոխներու միեւնոյն ժխտական տեսակէտները կարելի է գտնել Ֆրանսական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան պաշտօնատարի մը՝ Ժորժ Ռոքի գործին մէջ, որ Ֆրանսական ընկերութեան ծառայած է իբրեւ ցած մակարդակի տոմարակալ մը՝ Արեւելքի մէջ Ֆրանսական ծաւալման վաղ տարիներուն, եւ պաշտօնեաներէն մէկն էր, որ գրած ու ստորագրած էր Մարգարայի աշխատանքի պայմանագիրը Մատակասքարի մէջ՝ Հոկտեմբեր 1668ին¹⁴⁰:

139 *Jean Baptiste Tavernier, Les Six Voyages de Jean-Baptist Tavenrnier, premier partie*, Paris, 1676, էջ 527. "Il [le grand Cha Abas] ne souffroit point durant son regne quaucun Indien ou Baniane vint habiter en Perse pour y trafiquer, & ils ne s'y sont introduits que sous Cha-Sefi I. & Cha Abas II, son fils... Le grand Cha Abas avoit raison de ne vouloir pas leur permettre de negocier dans ses Etats. Car en effet ils sont pour l'usure pires que les Juifs, et il s'en faut peu qu'ils n'ayent entre les mains tout l'argent du Royaume, qu'il prennent des Grands a neuf ou dix pour cents par an & qu'ils prestant le plus souvent sur des gages au plus gros interest qu'ils leur est possible, & jusqu'à deux ou deux & demi pour cent par mois. C'est cette peste & gangraine dont Cha-Abas voulut preserver ses Etats, & avant que ces Banianes, dont j'auray plus de lieu de parler dans mes Relations des Indes, eussent trouvé une porte ouverte pour entrer en Perse, tout le negoce d'argent estoit entre les mains des Armeniens de Zulpha".

140 *Factum Contenant*, BNF, Ms. 8970, էջ 8:

Ռոք իր ասպարէզը աւարտած է իբրեւ Սուրաթի Ֆրանսական կայսերանի գործակալ մը, որ կը ջանար ճանչնալ Հիւսիսային Հնդկաստանի Հիւսուածեղէնի կեղբորնները եւ կը ծառայէր ընդհանուր տնօրէն Ֆրանսուա Պարոնին: Վերջինս 1673ին յաջողած էր Գարոնին, որուն նաւը՝ Հնդկաստան իր կուտակած հարստութիւններով (մեծաւ մասամբ՝ գոհարեղէններ) լեցուն, Լիզպոնի նաւահանգիստի պողպատեայ պարաններուն բախելով կը խորտակուէր՝ 73ամեայ Գարոնը սպաննելով: Մինչ Մարգարայի դատավարութիւնը կ'ընթանար Փարիզի մէջ, Ռոք կը գրէր առեւտուրի հետաքրքրական ձեռնարկ մը, «նուիրուած իմ սիրելի բարեկամներուն եւ պաշտօնակիցներուն, Ֆրանսայի Արքայական Ընկերութեան պաշտօնեաներ», որ խորագրուած էր «Հնդկաց աշխարհի մէջ առեւտուր ընելու ձեւը»: Այս գործին նախաբանին մէջ, ան կը յայտնէ իր ընթերցողներուն, որ անոնց կը հրամայէ «մեկնաբանութիւն մը իր ճամբորդութիւններուն այս երկրին մէջ [մուղալ Հնդկաստան] [...] ձեզ տեղեկացնելով ինչ որ կրցած եմ նկատել, որ մեծագոյն օգուտը կրնայ տալ մեր ասպարէզին՝ այս երկրի առեւտուրին եւ [ուրիշ] վաճառականներու թակարդէն մեզ պաշտպանելու համար»¹⁴¹: Առաջին էջերը արդէն կը պարզեն նաեւ իր հիմնական մտածումը, որ կարմիր թելի պիտի անցնի իր քննարկման ընդմէջէն: Բացայայտ է Ռոքի համար, որ «տարբեր ազգեր կը նշանակէ տարբեր փոփոխութիւններ մարդոց մտքին մէջ»¹⁴²: Այլ խօսքով, Ռոք կը թուի այստեղ ըսել, թէ «ազգային խառնուածքը» (կամ շարք մը ենթադրաբար անփոփոխ

141 *George Roques, La maniere de negocier aux Indes, 1676-1691, La compagnie des Indes et l'art du commerce*, ed. Valérie Béristain, Paris, Ecole Française d'Extrême Orient, 1996, էջ 25:

142 Նոյն տեղում, էջ 25 ("comme les différentes nations font divers changements dans l'esprit des homes..."):

յատկանիշներու, որոնք ամբողջ խմբաւորում մը կը սահմանեն) կը ձեւաւորէ այդ խումբին պատկանող մարդոց վարքագիծը: Խմբային ինքնութեան այս էականացած (essentialized) հայեացքը ցեղապաշտութեան ձեւերու մեծ մասին կորիզը կը կազմէ: Իր կարգին, ան կ'առաջնորդէ Ռոքը, որպէսզի իր անտեղեակ ֆրանսացի ընթերցողներուն ազդարարէ, թէ անոնք պէտք է զգոյշ ըլլան Արեւելք ճամբորդելու ատեն: Այդտեղի մարդոց վարուելակերպը, ի վերջոյ, «բաւական եղակի [էր] եւ քիչ մը հեռու՝ եւրոպացի վաճառականներու անկեղծութենէն»¹⁴³: Մինչ եւրոպացիներն ու յատկապէս կաթողիկէ ֆրանսացիները, «որոնք քրիստոնէութեան իսկական կրօնքը կը դաւանին», առաջնորդուած են պատիւի եւ պարկեշտութեան սկզբունքներով, Արեւելքի «բարբարոս եւ խաբբայ ազգերը (...) ուրիշ կիրք չունին, քան ապօրինի շահի խորթակը: Ասիկա զանոնք կը դրդէ պատիւը արհամարհելու եւ սեփական շահագրգռութեան ետեւէն վազելու, առաջինը ամբողջովին լքելով՝ երկրորդին ենթարկուելու եւ միայն ձեռք խաբելու նպատակին ծառայելու համար»¹⁴⁴:

Հակառակ նախաբանի զգուշացումին, թէ չի միտիր «ձեզի նկարագրելու... սիրելի բարեկամներ եւ պաշտօնակիցներ... այդքան ժողովուրդներու կեանքն ու սովորութիւնները»¹⁴⁵, ան չի կրնար դիմանալ ազգագրական մոլորման ու կը ներկայացնէ արագ լուսանկարներ Հնդկաց ովկիանոսի գլխաւոր առեւտրական հա-

մայնքներուն, ներառեալ՝ եւրոպական բոլոր կարեւոր Արեւելա-Հնդկական ընկերութիւնները, մէկ առ մէկ, նոյնիսկ ընդգրկելով փորթուկալացիները, որոնք ռահվիրաներն էին: Յաւելուածաբար, Արեւելքի «բարբարոս ու խաբբայ ազգերու» հանդէպ իր ընդհանուր նախապաշարուածները, Ռոք համառօտակի կը ներկայացնէ Ասիոյ տեղական համայնքները, որոնց հետ Ֆրանսական Ընկերութեան պաշտօնատարները հաւանաբար առեւտուր պիտի ընէին, յարաբերութիւն պիտի ունենային կամ պիտի բախէին: Անոնց շարքին էին պանիան միջնորդները (dalal) կամ դրամատէրերը, ծանօթ «սարրաֆ» անունով, որոնք Ռոքի համար ամէնուրեք կը գտնուէին, յատկապէս՝ հիւսուածեղէնի արտադրութեան շրջաններուն մէջ, ուր Ընկերութիւնը կը յուսար մեծագոյն շահերը արձանագրել:

Աւելի քան 35 տարի առաջ մեկնաբանելով Ռոքի շարադրանքը, Ինտրանի Ռայ՝ հնդիկ նշանաւոր գիտնական մը, որու մասնագիտութիւնը ֆրանսացիներու Հնդկաստան ներկայութեան պատմութիւնն էր, կը նշէր հնդիկական մտասեւեռումը «արեւելեան խաբբայութեան»¹⁴⁶ հանդէպ՝ առեւտրական ձեռնարկին փաստօրէն ամէն էջի մէջ: Ռոքի հետեւողական յղումները «հնդիկ վաճառականներու եւ միջնորդներու չարամիտ մեքենայութիւններուն» կը մղէին Ռայը հարց տալու, թէ այս «չարունակական եւ բիրտ մեղադրանքները արդեօք պարզապէս կը ցուցնէին կարողական յարձակունակութեամբ եւրոպական առեւտրական դրամատիրութեան ներկայացուցիչի մը հակազդեցութիւնները միջնորդներուն նկատմամբ, որոնք անոր մենաշնորհային փառասիրու-

143 Նոյն տեղում:
 144 Նոյն տեղում, էջ 25-26 ("...ces nations perfides et barbares qui n'ont d'autre passion que pour l'appétit d'un gain illicite qui leur fait mépriser l'honneur pour courir a l'intérêt, abandonnant entièrement le premier pour se donner à celui-ci et se visent qu'à vous tromper"):
 145 Նոյն տեղում, էջ 25 ("Je ne me suis pas proposé, mes Chers Amis, et Confreres, de vous décrire les vies et moeurs de tant de sectes de gens; ce serait trop long à décrire car il en a plus de deux cents"):

146 Indrani Ray, *Of Trade and Traders in the Seventeenth Century: An Unpublished French Memoir by George Roques*, Occasional Papers no. 26, Calcutta, Center for Studies in the Social Sciences, 1979, p. VII.

թիւններուն մեծագոյն արգելքն էին»¹⁴⁷: Ռոք, ինչպէս պիտի տեսնենք, հաւասարապէս խտիր կը դնէր բոլորի նկատմամբ: Ան նոյնպիսի, եթէ ոչ աւելի յոռի տեսակէտներ ունէր հայերու նկատմամբ, որոնք, հնդիկներու նման, խմբաւորում մը կը կազմէին, զոր ֆրանսացիները պարտաւոր էին օգտագործել իբրեւ միջնորդ, եւ միաժամանակ վախի եւ զգուանքի հնարաւոր աղբիւր մը՝ ուժեղ մրցակիցներ ըլլալու պատճառով: Ռոքի ակնարկած գրեթէ բոլոր հայերը ջուղայեցիներ էին եւ կը գտնուէին «անսահման թիւերով մուղալի թագաւորութեան, Պենկալի, Փեկուի, Սիամի, եւ այլ տեղերու մէջ», կարճ խօսքով, բոլոր այն վայրերը, ուր Ֆրանսական Ընկերութիւնը կը յուսար տարածել իր մենաշնորհային առեւտրական կիրառումները¹⁴⁸: «Հայերը եւ իրենց բանակցութեան կանոնները» խորագրուած բաժնի մը մէջ, Ռոք հակիրճ պատմութիւն մը կը հայթայթէ այս համայնքի մասին, որ «կու գայ այն խաւէն, զոր Շահ Աբբաս [Chaabas] Պարսկաստանի թագաւորը, Հայաստանէն բերած էր իր թագաւորութեան մէջ բնակեցնելու համար»¹⁴⁹: Ան բաւական դրական պատկեր մը կը ներկայացնէ հայերու նկատմամբ Աբբաս Ա.ի բարութեան ու մեծահոգութեան մասին, պատում մը որ, ինչպէս Սուրահմանիամ կը նշէ, «բաւական ամօթխածութեամբ կ'անցնի սեփականազրկման խիստ բիրտ գործընթացին վրայէն, որով Սեֆեան Շահ Աբբաս Ա. (1587-1639) հայերը բերած է Նոր Զուղա»¹⁵⁰: Ռոք ապա կը մեղադրէ այդ նոյն

հայերը՝ «այդ մեծ իշխանին առատաձեւութիւնը գործածելու համար», եւ յատկապէս՝ պարսիկներու վրայ գերիշխելու համար: «Անոնք այն աստիճանի օգտուեցան պարսիկներու ցոյց տուած անտարբերութենէն՝ առեւտուրի արժէքին հանդէպ», կը գրէ ան, «որ, ի վերջոյ, ամէն ինչ իրենց ձեռքը առած են եւ հինգ կամ վեց հզօրագոյն տուներ [très puissantes maisons] ստեղծած, որոնց ընդմէջէն ամէն ինչ կ'անցնի՝ ամբողջ աշխարհը ցրուած իրենց ծառաներուն աշխատանքին հաշուոյն»¹⁵¹: Այստեղ ներկայացուած է համայնքի մը պատկերը, որուն անդամները կը բնորոշուին անսանձ աքաբութեամբ, ապերախտութեամբ եւ խաբբայութեամբ: Այս խիստ նախապաշարեալ նկարագրութիւններուն մէջ, Ռոքի գլխաւոր նպատակն է, անշուշտ, «պնդել, որ հայերը կը տեսնէ ո՛չ իբրեւ զոհեր, այլ իբրեւ կողոպտողներ, քանի որ իսկական զոհերը՝ անոր աչքին, ֆրանսացիներն են, որոնք խաբուած են որոշ թիւով անհատ հայերու կողմէ, որոնք ի մտի ունի»¹⁵²: Ահա ամբողջական հատուածը, ուր կը ներկայացուին հայերը:

Անցնինք հիմա հայերու առեւտուրին, որ պետք է տեսնել ոչ պակաս խորամանկութիւն, բայց եթէ կ'ուզէ, նոյնիսկ անէյի խաբբայութիւն, քան հնդիկներու պարագային... Այս ազգը նոյնիսկ անէյի խաբբայ է, քան հնդիկ սարաֆները, որովհետեւ վերջինները պարզապէս կը մտահոգուին այն բաներով, որոնք դրամ կը բերեն իրենց: Միւսները, որոնք անէյի նախաձեռնարկ են, իրենց առջեւ եկող ամէն ինչով կը զբաղին եւ ամէն ինչ գիտեն ապրանքներու գինի մասին, ըլլայ Եւրոպայէն, Ասիայէն կամ ուրիշ տեղերէ, որովհետեւ թղթակիցներ ունին ամէնուրեք, որոնք գիրեն տեղեակ կը պահեն իրական արժէքի մասին՝ խաբբայութեամբ վայրի մէջ: Այսպէս, անոնք չեն սխալիր իրենց գնումներուն մէջ: Քանի որ մեծ ազաններ են ու անհաւա-

147 Նոյն տեղում, էջ IX-X:
 148 Roques, *La manière de négociier aux Indes*, 1676-1691, էջ 147:
 149 Նոյն տեղում:
 150 Նոյն տեղում: վաղ արդի Եւրոպայի մէջ լայնօրէն տարածուած էր Ծախ Աբբասի մասին լուսարեւելի եւ բարեգործ տիրակալի հայեացքը՝ յատկապէս հայերու նկատմամբ, որուն մասին տե՛ս Edmund Herzig, *The Deportation of the Armenians in 1604-1605 and Europe's Myth of Shah*

Abbās I, "Persian and Islamic Studies in Honour of P.W. Avery. Pembroke Papers 1", ed. C. Melville, Cambridge, 1990, pp. 59-71:
 151 Roques, *La manière de négociier aux Indes*, էջ 147:
 152 Subrahmanyam, *Three Ways to be a Stranger*, էջ 19:

տալի աշխատանք կը տանին խնայելու համար, երբեք չեն վճարեր սուղ ապրանքներու համար, կը նպաստեն (դրամ խնայելու) իրենց ածան ապրուստով, որուն բնականօրէն վարժուած են՝ իրենց ցած ծագման պատճառով¹⁵³:

Մարգարայի դէմ Ընկերութեան *factum*ներուն եւ Մարթէնի «Յուշեր»ուն մէջ նկատուող ճարտասանութեան գրեթէ նոյնական ձեւով, Ռոք եւս Հայերը կը տեսնէ որպէս «խարդաւանք» ընողներ՝ իրենց սեփական «ազգի» անդամներու նպաստելու համար՝ ի վնաս ուրիշներու: Երբեմն, Ֆրանսացի պաշտօնեան կը թուի ցոյց տալ թէ՛ թշնամանք եւ թէ՛ հիացում՝ Հայերու մօտ նկատած վստահութեան ու ներքին միասնականութեան համար: Այսպէս, ժամանակակից հակասեմական ճարտասանութիւնը մօտէն յիշեցնող ձեւով, Ռոք Հայերը կը տեսնէ գայլերու ոհմակի մը պէս, որ կը դաւէ՝ մրցակցութիւնը արտաքսելու եւ կործանելու համար: «Եթէ իրենց ազգի վաճառականներու հետ միասին կը գտնուին որեւէ տեղ», կը գրէ ան, «անոնք կը միանան վազող շուններու պէս՝ միւս վաճառականները պարտութեան մատնելու համար»¹⁵⁴: Այս Ֆրանսացի պաշտօնեային համար, խորամանկութիւնն ու խաբբայութիւնը Հայերու յաջողութեան գաղտնիքը կը կազմեն:

Օտար ազգերու հետ գործ տեսնելով, անոնք այնքան նուրբ են, որքան պարզ գիւղացիներ, բայց ճարպիկ եւ խորամանկ դարձած են առեւտուրին մէջ, ուստի դժուար է անոնց հետ պայմանագիր կնքել՝ առանց խաբուելու: Նոյնիսկ եթէ համաձայն էք բոլոր հարցերուն մասին՝ երկու կողմերէն ստորագրուած թուղթի մը վրայ հիմնուած, չէք կրնար վստահ ըլլալ, որ ձեր պայմանագիրը պիտի գործադրուի, որովհետեւ անոնք գնդամուկ [billiards] խաղացողներու պէս են, որոնք, պզտիկ հնարով մը [par une bricole], կը յա-

ջողին գնդակը իրենց բերդը տանիլ եւ միշտ որեւէ առաջարկ ունին, գոր չեն բացատրած եւ իրենց միտքն է, որպէսզի գործածեն երբ կ'ուզեն վերջացնել կամ երբ աւելի լաւ ընտրութիւն գտած են այլու¹⁵⁵:

Հետաքրքրական է, որ Հայերը ապամարդկայնացնող դիմանկարի փաստօրէն բոլոր կէտերը (խորամանկութիւն, խաբբայութիւն, հնարամիտ վարքագիծ, դաւադրելի իրենց ազգի մարդոց հետ՝ այլք խաբելու եւ անոնցմէ օգտուելու համար, պատշաճ համոզումներու բացակայութիւնը հաւատքի հարցերու մէջ) կը գտնուին նաեւ Մարգարայի դէմ Ընկերութեան Հայցիին մէջ: Անակնկալ է, որ թէ՛ Ընկերութեան տնօրէնները եւ թէ՛ Ռոք կը բաժնեն էպպէս ցեղապաշտ Հայեացք մը Հայոց, պարսիկներու եւ հնդիկներու նկատմամբ: Ռոք, ի վերջոյ, ընկերութեան հաւատարիմ ծառայ մըն էր, որ Սուրբ մնացած էր Մարգարայի ձերբակալութենէն ու կալանաւորումէն ետք, եւ իր տէրերը պաշտպանելու ամէն պատճառ ունէր: Ան նաեւ Մարգարայի գործին մէջ ներգրաւուած էր՝ 1668ին Մարգարայի աշխատանքային պայմանագրի շարադրութենէն Մատակաւարի մէջ մինչեւ 1670ին ձերբակալումը Մասուլիփաթամի մէջ: Մարթէնի նման, որուն կը ծառայէր, ան եւս հաւանաբար դատավարութեան հետ կապուած փարիզեան իրադարձութիւններուն իրազեկ էր: Բացայայտ կ'երեւի, որ Հայերու, ինչպէս եւ հնդիկ միջնորդներու եւ լուծայափոխներու իր աննպաստ նկարագրութիւնը մասամբ մղուած էր այն վախէն ու անապահովութեան զգացումէն, զոր որոշ արեւելեան առեւտրական համայնքներ կը ներշնչէին նորահաս եւրոպացիներուն, ինչպէս Ֆրանսացիներուն, որոնք կը ցանկային շրջանի առեւտուրին մենաշնորհը ձեռք ձգել: Այս տեսակէտները կրնան նոյնիսկ դիտուիլ իբրեւ ցոլացումներ այն խորունկ կառուցային տարբերութեան, որ

155 Նոյն տեղում:

153 Roques, *La manière de négocier aux Indes*, էջ 147:
154 Նոյն տեղում, էջ 149: "S'ils se trouvent en quelque lieu avec des négociants de leur nation, ils s'ameuteront comme des chiens courant pour faire échouer les autres marchands..."

առկայ էր եւրոպական առեւտուրի բնորդի մը, որ վստահութեան կորուստի եւ լայնատարած չարագործութեան հետ կապուած լուրջ խնդիրներ ունէր (ինչպէս Գարոնի ընթացքը ցոյց կու տայ), եւ արեւելեան առեւտուրի բնորդի մը միջեւ, որ Հիմնուած էր սփիւռքի, ընտանեկան ընկերութիւններու, ազգականութեան եւ վստահութեան վրայ: Յստակ է, սակայն, եթէ արեւելական ճարտասանութիւնը (*discourse*) որ կը բնորոշէ Մարգարայի գործը Փարիզի մէջ, ինչպէս եւ Մարթէնի, Ռոքի եւ անտարակոյս ուրիշ Ֆրանսացի գրագէտներու կողմէ արտայայտուած տեսակէտները կը ներկայացնեն ընդհանուր մտայնութիւն մը, որ կը բնորոշէր վաղ արդի Ֆրանսական ընկալումները Արեւելքի եւ իր կարգ մը ժողովուրդներու մասին: Ասիկա կարեւոր հարց մըն է, զոր Մարգարայի կեանքի համաշխարհային մանրապատմութիւն մը կ'օգնէ բանալ, բայց չի լուծեր լիովին: Եթէ *l'affaire Marcarah* եւ դատավարութեան «բացառիկ սովորական» բնոյթը չըլլար, շատ հաւանական է, որ վաղ արդի Ֆրանսայի արեւելական հայեացքները Հայ եւ հնդիկ առեւտրական համայնքներու նկատմամբ, ինչպէս եւ այս հայեացքներուն կապը՝ Ֆրանսայի եւ այս համայնքներուն մրցակցական ոգիին հետ, մեծաւ մասամբ ուշադրութենէ պիտի վրիպէին¹⁵⁶:

156 «Բացառիկ սովորական» աղբիւրներու դերին մասին, որոնք կը բանին «իբրեւ բանալիներ կամ իբրեւ հետքեր թաքուն իրականութեան մը, որ սովորաբար չ'երեւիր փաստաթուղթերու մէջ», տե՛ս Carlo Ginzburg and Carlo Poni, *The Name of the Game: Unequal Exchange and the Historic Market Place*, Edward Muir and Guido Ruggiero, eds., Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1991, pp. 7-8: Տե՛ս նաեւ Philipo de Vivo, *Prospect or Refuge? Microhistory, History on the Large Scale: A Response*, "Cultural and Social History", 7, 3 (2010), pp. 391-392:

Մարգարայի հետքերը՝ դատավարութեան նկատմամբ

1680ական թուականներու վերջերուն դատավարութեան աւարտէն ետք, գրեթէ ոչինչ յայտնի է Մարգարայի մասին: Դատավարութեան փաստաթուղթերը մեծաւ մասամբ տեղեկութիւններ կը հայթայթեն Ընկերութեան անոր պաշտօնավարութեան մասին եւ լուռ են Փորթ Լուիի բանտի արձակումէն ետք (1675): Վստահաբար ան կ'ապրէր Փարիզ այս ժամանակէն ետք: 1678ին Վենետիկ գրուած նոտարական փաստաթուղթէ մը կ'իմանանք, որ Մարգարայի առաջին Հայ կինը (անունը յիշուած չէ), որ հնչեւաբար վերոյիշեալ Միշէլ/Մուքէլ Տարչակի մայրն էր, մահացած էր (Նոր Զուղայի՞ մէջ) այն ժամանակ, երբ անոր ամուսինն ու որդին Ատլանտեանը կը կտրէին իբրեւ կալանաւորներ Ֆրանսական նաւու մը խորերուն մէջ: Մարգարայ կը թուի կրկին ամուսնացած ըլլալ երիտասարդ Ֆրանսուզի Dame Marie Franquinի հետ, Փարիզ ժամանելէ ետք 1676ին¹⁵⁷: Զոյգը երկու դուստր ունեցած է՝ Անն եւ Մատլէն, եւ կ'ապրէր Փարիզի Ս. Բարթոլոմէոսի ծուխը (*paroisse Saint Barthélemy*), ըստ արխիւային փաստաթուղթի մը, որ պահպանուած է Ֆրանսական Ազգային Արխիւներուն մէջ եւ թուագրուած՝ 6 Ապրիլ 1679: Այս փաստաթուղթը արդէն Մարգարան կը յիշէ իբրեւ "Un Persan noble Seigneur Martin Marquar[a] Haüachins, gentilhomme persan arménien de la ville d'Ispahan, capitale de perse, demeurant à Paris, place Dauphine,

157 "Dame Marie Franquin est morte, & a été enterrée le 22 Septembre à l'âge de 65 ans. Elle étoit veuve de M. Martin de Marcara Avanchini Gentilhomme Persan, Conseiller au Conseil Souverain de l'Isle Dauphine, & Directeur de la Compagnie des Indes Orientales de Perse & des Pays du Sud. Son corps a été transpoté aux Capucines" (*Le Mercure de France*, September 1721, էջ 165):

île du Palais, paroisse Saint Barthélémy”¹⁵⁸: 1682ին, Յակոբ դի Տէր Պետրոս անունով նոր ջուղայեցի մը, որ Փարիզ կ’այցելէր, վկայած է Մարգարային հանդիպելու մասին: Յակոբ փաստաթուղթ մը գրած է 1666ին Փարիզի մէջ Մարգարայի հետ գործարարական կարգադրութեան մասին, որ դեռ պէտք է իր աւարտին հասնէր տասնվեց տարի ետք: Փաստաթուղթը ուղարկուած էր Նոր Զուղայի առեւտրական դատարանը՝ որոշման համար, եւ այնուհետեւ պահպանուած էր քաղաքի արխիւին մէջ¹⁵⁹: Այս ժամանակ, հաւանաբար 1680ական թուականներու վերջերուն, երբ իր դատավարութիւնը աւարտին կը հասնէր, Մարգարայ կ’երեւի մտած ըլլալ ասպարէզ մը, ուր իր հայրենակիցները արդէն նշանաւոր դարձած էին Ֆրանսայի մէջ. սրճարանը՝ ընկերական մթնոլորտի հասնելու արեւելեան այդ վայրը, որ Փարիզ արմատ նետած էր 1672ին: Ֆրանսացի ճանապարհորդ ու գրող Ժան Տը Լա Ռոք ֆրանսական մայրաքաղաքի առաջին սրճարաններուն համառօտ պատմութիւն մը կը ներկայացնէ իր «Երջանիկ Արաբիոյ ճամբորդութիւններ» երկին մէջ: Ներկայացնելէ ետք, թէ ինչպէ՛ս սուրճը առաջին անգամ հրապարակային կերպով վաճառուած է Pascal (Յարութիւն) անունով հալէպահայու մը կողմէ 1672ին, Տը Լա Ռոք իբրեւ փարիզահայ սրճարանատէրեր կը յիշէ Malibanը (Խոճա Մալիպպա՝ Նոր Զուղայէն) եւ Gregoireը (Գրիգոր): Վերջինս 1680ական թուականներուն սրճարան մը բացած էր Մագարէն փողոցին վրայ (rue Mazarine), «Comedie Francaiseի մերձակայութենէն օգտուելու համար»¹⁶⁰: Տը Լա

Ռոք ապա կը գրէ. «Երբ Գրիգոր Լքեց Մագարէն փողոցը, անոր յաջորդը դարձաւ նոյն տեղը, Makara (sic) անունով մարդ մը, պարսկական ազգէ, որ Պարսկաստան վերադարձաւ ժամանակ մը այս գործով զբաղելէ ետք, իր սրճարանը ձգելով Լիէժէն մարդու մը՝ Կանթոնա անունով»¹⁶¹: Վենետիկի Ս. Նաչ հայկական եկեղեցւոյ արխիւներուն մէջ պահպանուած նամակ մը կը թուի հաստատել Տը Լա Ռոքի թելադրութիւնը, թէ Makara անունով պարսիկ մը գնած էր Գրիգորի սրճարանը: Նամակը, որ 3 Նոյեմբեր 1690ին Փարիզէն գրուած է ոմն էրզրումցի Գրիգորի կողմէ, ուղղուած է ջուղայեցի քահանայի մը՝ Dieudone կամ Assateur (Աստուածատուր) անունով, Լիոնի մէջ: Նամակը խորհրդաւոր կերպով կ’ակնարկէ Մարգարային, երբ կը հաստատէ. «Եթէ Մարգարին կողմանէ կու հարցանես զիմ հին խանութն բռնեց զահվաճութիւն կանէ»¹⁶²:

Ինչպէս Տը Լա Ռոք կ’ակնարկէ, Comedie Francaiseին մերձակայքը սրճարան մը վարելէ քիչ ժամանակ ետք, Մարգարայ Փարիզ կը Լքէր ու կը մեկնէր Սպահան: Ծննդավայր վերադարձը, աւելի քան յիսուն տարուան բացակայութենէ ետք, կրնայ վաւերագրուել շնորհիւ Ֆլորանսի Archivio di Statoին մէջ պահպանուած փաստաթուղթերու տկար հետքերուն: Այս փաստաթուղթերը մաս կը կազմեն Լիվոնոյի հայ գոհարավաճառ Աղա դի Մատթէոսի (Agha di Mattus) գործարարական

1710 Avec [...] un memoire concernant l'arbre & le fruit du Café, dressé sur les Observations de ceux qui ont fait ce dernier Voyage, Paris, 1716, էջ 376:
 161 Նոյն տեղում: Այս Makara, ամենայն հաւանականութեամբ, մեր Մարգարայի հայրն էր: Ժամանակաշրջանի կարգ մը այլ աղբիւրներ Մարգարայի անունը կը գրեն Makara ձեւով:
 162 Գրիգոր Էրզրումցիի ասակը Ասատուրի՛ն՝ Լիոնի մէջ (3 Նոյեմբեր 1690, Ս. Խաչ արխիւներ, Ս. Ղազար, Վենետիկ, busta 2 A): Նոյն տեղեկութիւնը կը պարտիմ ուսանողիս՝ Սօնա Թաշիրեանին:

158 Archives nationales, MC/ET/LXIV/563: Ծանոթակալ եմ Օլիվիէ Ռավէլլիի՛ն՝ այս փաստաթուղթի վերծանման իր բերած օժանդակութեան համար:
 159 Ս. Ամենափրկիչ վանքի արխիւներ, «Նամակներ Փարիզից»:
 160 Voyage de L'Arabie Heureuse, par l'ocean oriental, & le détrois de la Mer Rouge. Fait par les François pour la premiere foi, dans les années 1708, 1709, &

թուղթերուն: Ան Մարգարայի մօտ բարեկամն ու գործընկերն էր, որ «միշտ ծառայած էր պարոն Մարգարայի դուստրերուն իբրեւ երկրորդ հայր»¹⁶³: Այդ վաճառակալներն թուղթերուն ընդմէջէն, Մարգարայէն հարեւանցի առկայծումներ կը բռնենք 1690ական թուականներուն: Օրինակ, Աղա դի Մատթէոսի Ամսթերտամի գործակալներէն մէկուն՝ Առաքել դի Գրիգորի 19 Ապրիլ 1144 (+551=1695) թուագրուած նամակէ մը կ’իմանանք, որ Աղայի փոխանորդադրերը (Լեթր Կամբէ) կամ մուրհակները, որոնցմով մեծ գումար մը փոխանցած էր Լիվոնոյէն Ամսթերտամ, տեղ հասած էին, իսկ Առաքել անձկութեամբ կը սպասէր Մարգարային, որ պէտք է Փարիզէն գար գումարը ստանալու եւ, փոխարէնը, ուրիշ մուրհակ մը գրելու Սպահանի վրայ: Ինչպէս մուրհակներով գործարքներու մեծ մասի պարագային, գաղափարը այն էր, որ Մարգարան ցած տոկոսներով փոխառութիւն մը ստանար իր բարեկամ Աղա դի Մատթէոսէն՝ Լիվոնոյի մէջ. եւ փոխադարձաբար գումարը վճարէր նշանակեալ անձի մը՝ Կանան դի Մինաս, Սպահանի մէջ: Ասիկա Մարգարայի Ամսթերտամ ստացած միակ դրամը չէր: 10 Մայիս 1695ին, ան 75 թուման փոխ առած է Ռուստամ դի Սիմոնէն ու մուրհակ մը ստորագրած, դարձեալ խոստանալով խոճա Կանան դի Մինասին վճարել գումարը Սպահանի կամ Թաւրիզի մէջ: Մարգարայ «մոսկովեան ապրանքներ» պիտի տանէր Իրան՝ Մոսկուայի ճամբով, ու ժամանուածէն ետք վճարում մը պիտի կատարէր եօթամսուան միջոցին¹⁶⁴:

Դեկտեմբեր 1703ին, Մարգարան կը գտնենք Նոր Զուղա հաստատուած: Անկասկած, ան կ’այցելէր իր միակ վերապրող եղբոր՝ Յովսէփին: Սակայն, անոր հետաքրքրութիւնը միայն բարեկամներու ու ընտանեկան պարագաներու այցելութիւնը չէր: Ան ընտանիք պէտք է պահէր Փարիզի մէջ: Զուղայեցի վաճառականներու անպաշտօն դատարանի մը առջեւ Վենետիկ գրուած փաստաթուղթի մը մէջ, Մարգարայ կը յիշուի իբրեւ «Մարտին դի Մարգարայ Աւագչէնց» (եւրոպականացած Մարտին եւ ո՛չ թէ Մարտիրոս անունով) եւ ընկերութեան մը commendatի վարպետը՝ Նոր Զուղա սկսած գործարքի մը մասին: Ըստ փաստաթուղթին, ջուղայեցի գործակալ Պօղոս դի Առաքել մետաքս գնած էր Գիլանի մէջ իր վարպետին համար, եւ Վենետիկ ու Լիվոնո քերած՝ վաճառելու: Ասիկա կը հաստատուի Աղա դի Մատթէոսին ուղղուած նամակի մը մէջ (Փարիզ, 24 Հոկտեմբեր 1704): Նամակին հեղինակը՝ Ֆրանսուա տը Վասլէ, ձիպերքութի տիրակալ եւ Լիվոնոյի ֆրանսական հիւպատ

ճայ Մարգարայի ձեռք բերած փոխառութիւններուն, որոնք բաւական մեծ էին (մերօրեայ հաշուով՝ շուրջ 100.000 ամերիկեան տոլար). «1696ին, Ամսթերտամի մէջ, Մարտիրոս դի Մարգարայ՝ Պետրոս դի Սիմանի հրահանգով, ստացած էր 1.800 piastreներ եւ երկու փոխանորդագրեր [polize I Cambio] տուած՝ 112.5 թուման արժէքով, որոնցմէ մէկը պարոն Ռուստամին (sic)՝ 75 թումանով, որ պիտի վճարուի Սպահանի մէջ պարոն Կանան [դի Մինասի] եւ ուրիշ փոխանորդագիր մը՝ պարոն Պետրոսի անունով, վճարելի՛ պարոն Մարգարայ դի Թորոջանի» (“Lanno 1696 Amsterdam Martiros di Marcara con ordine di Pietro de Sinan aveva accetto p[olizest] 1800, che haveva dato due Polize di Cambio che fanno Tumani 112 1/2 e di queste due polize una era di 75 Tumani in Nome de Signor Rustan, acciò che li detti Tumani 75 fossero pagati in Spaan al Signore Canan, et altra poliza in nome del suddetto Pietro di Tumani 37 1/2 quali dovevano capitare nella mani del Signore Marcarà di Turoscan [?]”) (Acquisti e Doni, 123, փաստաթուղթ 88):

163 “Mais comme vous avez toujours Servy de second pere aux filles de monsieur marcara” (Ժպիտքորէն ասակ Աղա դի Մատթէոսին, 24 Հոկտեմբեր 1704, Acquisti e Donni, 124, doc. 85):
 164 Ֆլորանսի արխիւին մէջ պահպանուած փոխանորդագիր մը ցոյց կու տայ, որ տոկոսը սովորական էր՝ տարեկան 9 առ հարիւր էր կամ ամսական 0,75 առ հարիւր: 1699 թուակիր իտալական ցուտարացուած փաստաթուղթ մը կ’անդրադառ-

րուն ի հարկէ արժանիքներ չեն պակսիր, Նիլս Սթենսկորտի «Ասիական առեւտրական յեղափոխութիւնը»¹⁷² ազդեցիկ ուսումնասիրութիւնն է, որ երբեմն կը կարգացուի իբրեւ առեւտրական տարբեր կառոյցներու վերլուծական պատում մը, որմէ անհատներու գործակալութիւնը բացակայ կը թուի: Նման մօտեցումներու դէմ յանդիման, համաշխարհային մանրավերլուծումը կրնայ կարեւոր նպաստ մը բերել «մարդկային եւ անհատական հարթութիւն» մը վերականգնելու համաշխարհային պատմութեան եւ համաշխարհայնացման ընդհանրապէս անհատական եւ «ողիմպիական» պատմումներուն, որոնք մինչեւ օրս կեդրոնացած են փոխանակման եւ շրջանառութեան համաշխարհային ցանցերու հաստատման վրայ, ուր նախապատուութիւնը կը տրուի կայսրութեան ու պետութեան կազմաւորման եւ նախանիւթերու կամ «վաղ արդի բաներու» (համեմաներ, մետաքս, արծաթ, հիւսուածեղէններ, աղամանղներ, զմրուխտներ եւ նոյնիսկ ջայլամի փետուրներ) շարժման, շրջանառութեան եւ սպառման¹⁷³: Սակաւ կամ ընդհանրապէս որեւէ ուշադրութիւն չէ ընծայուած, սակայն, անհատներու կամ փոքր համայնքներու եւ անոնց գործակալութեան եռանդուն ուսումնասիրութեան՝ շրջակայ համաշխարհային եւ անանձնական ուժերու հետ յարաբերութեան մէջ¹⁷⁴:

172 Niels Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Company and the Decline of the Caravan Trade*, Chicago, University of Chicago Press, 1974.
 173 St'ua Paula Findlen, *Early Modern Things: Objects in Motion*, in "Early Modern Things: Objects and their Histories, 1500-1800", ed. Paula Findlen, New York, Routledge, 2013, pp. 1-28:
 174 Linda Colley, *The Ordeal of Elizabeth Marsh: A Woman in World History*, New York, Anchor Books, 2007, p. 300: St'ua Lիմ Համթի Բամոզիչ քննարկումը՝ Բամաշխարհային պատմութիւն գրելու տարբեր միտումներու՝ *Writing History in the Global Era*, New York, W. W. Norton and Company, 2014, յատկապէս՝ գլուխ 2:

Մանրապատմութեան ուշադրութիւնը մանրամասնութիւններու կամ «մանրութիւններու» (*trifles*)՝ էտուըրտ Միլրի բառը գործածելու համար, կը խոստանայ վերականգնել մարդկային գործակալութեան ու ենթակայութեան դերակատարութիւնը ընկերային պատմութեան մեծապատումներուն (*macro-narratives*) մէջ, որոնք հիմնովին մարդկային գործակալութեան գուրկ են: Վերջիններս 1990ական թուականներուն աճող համաշխարհային պատմութեան գիտակարգը թափանցած են եւ այնուհետեւ բոյն կազմած՝ առանց հարցադրուելու եւ առանց նշմարուելու¹⁷⁵: Մանրապատմութեան առաւելութիւններէն մէկը, ինչպէս Շառլ Թիլլի նշած էր անցեալին, հետազօտութիւնն է անհատներու ու խումբերու հանդիպումներուն՝ աւելի մեծ կառոյցներու ու գործընթացներու հետ, յուսարով բացատրել թէ «ի՛նչպէս մարդիկ իսկապէս ապրած են» այս կառոյցներուն ու ցանցերուն փորձառութիւնը, ուր խորասուզուած են կամ գործնապէս մտած են¹⁷⁶: Այս իմաստով, «կենսագրութեան գործածութեան մասին» (ձովաննի Լեւիի 1989ի դասական յօդուածի մը վերնագիրը) կեդրոնացում մը կրնայ յատկապէս օգտակար ըլլալ համաշխարհային պատմութեան դերակատար հանգամանքը վերականգնելու եւ աւելի լիակատար կերպով դիտարկելու «ազատութեան արանքային եւ սակայն կարեւոր յատկանիշը, զոր դերակատարները կրնան բանեցնել, ինչպէս եւ այն ձեւը, ըստ որուն կանոնակարգային (*normative*) համակարգերը, որոնք երբեք հակասութիւններէ զուրկ չեն, կը գործեն իսկապէս»¹⁷⁷: Մարգարայի ցուցաբերած

175 Edward Muir, *Introduction: Observing Trifles*, in Edward Muir and Guido Ruggiero, eds., "Microhistory and the Lost Peoples of Europe", Baltimore, Johns Hopkins University, 1991, pp. VII-XXVIII.
 176 Tilly, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, p. 61.
 177 Giovanni Levi, *The Uses of Biography*, in "Theoretical Discussions of Biography: Approaches from

յատկանշական դիմացկունութիւնը՝ նախատինքներու, բանտարկութեան եւ չարձարանքի բազմաթիւ փորձերու, ինչպէս եւ զինք ճարպիկ հնարամիտի մը մակարդակին իջեցնելու, կը վկայէ անոր ճարտարութիւնը՝ շատ դժուար իրավիճակներէ դուրս գալու: Անոր զօրաշարժի ենթարկած ու վստահած աջակցութեան համաշխարհային ցանցերը, որոնց դիմած էր իր գործակալութիւնը ուժեղացնելու համար, նաեւ ցոյց կու տան, թէ փոքր, պետականազուրկ առեւտրական սփիւռք մը՝ հայերու նման, որքան ուժ կրնար ունենալ աւելի զօրաւոր ու զինեալ ընկերութիւն-պետութիւններու դէմ յանդիման:

Սթրաք, Ֆերրիս եւ Ռեւել նաեւ երկրորդ նպաստի մը կ'ակնարկեն, զոր մանրապատմական կիզակէտը կրնայ բերել համաշխարհային պատմութեան: Պատմաբանը կենսագրական հետազօտութիւնը կրնայ օգտագործել՝ կեդրոնանալով Մարգարայի նման «համաշխարհային կեանք» վարած ու արխիւային առատ տեղեկութիւններով օժտուած աշխարհաքաղաքացի անսովոր անհատներու վրայ, կայսերական, առեւտրական կամ կենսաբանական ծաւալման, համարկման եւ կապակցման աշխարհատարած ուժեր լուսաբանելու համար¹⁷⁸: Այստեղ կարելի է յիշել Նաթալի Զեմոն Տէյվիսի յօդուածը, որ կը փառաբանէ «պատմութիւնը կեդրոնացնելու» արժանիքները աշխարհի մը մէջ, որ «կ'ընդլայնէ [պատմաբանին] ընկերային ու աշ-

Microhistory and Life Writing", edited by Hans Renders and Binne de Haan, Lewiston, The Edwin Mellen Press, 2013, p. 107. St'ua Գառն ֆրանսերէն քննարկը՝ *Les usages de la biographie*, "Annales Histoire Sciences Sociales" 44,6 (1989), էջ 1325-1336 (այստեղ՝ էջ 1333):
 178 Struck, Ferris, and Revel, *Introduction*, էջ 577: Վաղ արդի շրջանի կենսագրութիւններու ֆառաքածոյ մը ճիւղերու օգտակար փորձի մը փնտրութիւն շատ քիչ մեթոտաբանական մտածումով, տե՛ս Miles Ogborn, *Global Lives: Britain and the World, 1550-1800* (Cambridge, Cambridge University Press, 2008):

խարհագրական ծիրը եւ բազմակի ձայներ կը մուծէ պատմումին մէջ»¹⁷⁹: Դիւրին է նկատել, թէ ի՛նչպէս «անհատ կերպարներու կեանքերուն ու փորձառութիւններուն միջոցային (*spatial*) բազմացումը» կրնայ լրացնել անոր ծրագիրը¹⁸⁰:

Երրորդ առաւելութիւնը, ըստ Սթրաքի եւ այլոց, այն է, որ «մեծ հարցերէ դէպի մանրավերլուծում, անհատներու կամ փոքր խումբերու պարագաներու երթ ու դարձը պատմաբանին թոյլ կու տայ իր արհեստն ու գիտակարգի բարոյականութիւնը գործի լծել՝ սկզբնաղբիւրներու մօտ աշխատելով»¹⁸¹: Հեղինակները լաւ ծանօթ են այն փաստին, որ 1970ականներու վերջերուն "Quaderni Storici" հանդէսին շուրջ բոլորուած իտալացի պատմաբաններու խմբակի մը (Գարլօ Կինցպուրկի, Զովաննի Լեւի, Էտտարտօ Կրենտի եւ այլք) գործերուն մէջ աճելէ ետք, մանրապատմութիւնը մեծածաւալ պատմական հարցերու մանրադիտակային ճշգրտութեամբ ուսումնասիրութիւններ կատարած է: Յաճախ, անոնք կեդրոնացած են իրաւական փաստաթուղթերու բանասիրական մանրակրկիտ ընթերցումին վրայ, որոնք սովորաբար հաւատաքնական տեղեկագրեր եղած են: Դարձեալ, բանասիրութեան տեղը համաշխարհային պատմագրութեան մէջ պէտք է ճշգրտել, իսկ մանրապատմութիւնը շատ օգտակար կ'երեւի այս իմաստով եւս: Թէեւ պատմագրութեան այս նոր ուղղութեան՝ համաշխարհային պատմութեան համակրող մըն եւ որեւէ ձեւով չեմ ուզեր վստահելի երկրորդական աղբիւրներու վրայ հիմնուած ամփոփիչ հետազօտութեան կամ արխիւային փաստաթուղթերէ անդին աղբիւրներու օգտագործումը ան-

179 Natalie Zemon Davis, *Decentering History: Local Stories and Cultural Crossings in a Global World*, "History and Theory" 50, no. 2 (May 2011), pp. 188-202, այստեղ՝ էջ 190:
 180 Struck, Ferris, and Revel, *Introduction*, p. 577.
 181 Նոյն տեղում:

տեսել, վերապահ եմ նաև բանասիրու-
թեան վրայ հիմնուած եւ ազբերներու
քննադատութեամբ ստեղծուած գործերու
գրեթէ ամբողջական բացակայութեան
հանդէպ: Համաշխարհային պատմութեան
մանրապատմական շրջադարձ մը, ուրեմն,
կը խոստանայ մարդկային անցեալի ընդ-
հանուր պատկերի ուսումնասիրութեան
հետ կապուած նպաստներուն մեծ մասը
բերել, բայց առանց կոնակ տալու մեր աս-
պարէզին երկու հիմնաքարերուն՝ բանասի-
րութեանն ու գործակալութեան (agency):
Քանի մը տարի առաջ, նախ քան որ աշ-
խարհայնացման պատմութիւններ գրելը
նորոյթ դառնար, էմմա Ռոթշայլտ թուար-
կած էր տարբեր ձեւերը, որոնցմով կարելի
էր աշխարհայնացման պատմութեան կամ
պատմութեան աշխարհայնացման մասին
գրել: Իբրեւ հաւանականութիւն նշելէ
ետք միջազգային յարաբերութիւններու
տնտեսական եւ ընկերային պատմութեան,
համաշխարհային կապեր յառաջացող
հաստատութիւններու, համեմատական
պատմութեան եւ այլ հարցերու վրայ կեդ-
րոնացած ուսումնասիրութիւններ, Ռոթ-
շայլտ եզրակացուցած էր, որ համաշխար-
հայնացման ապագայ պատմութիւն մը
«պէտք է անհատներու եւ մշակոյթներու
յարաբերութեան մը պատմութիւնը ըլլայ,
ներառեալ անհատներու, որոնք տարբեր
մշակոյթներու կը պատկանին միեւնոյն
ժամանակ կամ որոնք կը շարժին տարբեր
ինքնութիւններու, լեզուներու, բնակու-
թեան երկիրներու եւ նոյնիսկ ազգութիւն-
ներու միջեւ: Վաճառականներն ու ներ-
գաղթող աշխատողները նման «արմատա-
խիլ աշխարհաքաղաքացիներու» դասա-
կան օրինակը կը հանդիսանան»¹⁸²:

«Մանրապատմութեան մասին» վեր-
նագրուած ազգեցիկ փորձագրութեան մէջ,
Ճովաննի Լեւի կը նկարագրէ մանրապատ-

մութիւնը իբրեւ կիրարկում (practice) մը
«որ կը փորձէ անհատական տարրերու ի-
մացութիւնը չզոհել լայն ընդհանրացման
եւ փաստօրէն կը շեշտէ անհատական
կեանքերն ու դէպքերը»: Լեւի այնուհե-
տեւ կ'ակնարկէ Կրենտիի «բացառիկ սովո-
րականի» հռչակաւոր քննարկման, հաս-
տատելով, որ մանրապատմութիւնը «կը
փորձէ չմերժել վերացման բոլոր ձեւերը,
քանի որ նուազագոյն փաստեր ու անհա-
տական պարագաներ կրնան ծառայել բա-
ցայայտելու աւելի ընդհանուր երեւոյթներ
[...] նոյնիսկ ամենափոքր շեղումները կը
փաստեն իմաստի ցուցանիչ ըլլալը եւ
ընդհանրացումներու հիմք դառնալու կա-
րողականութիւնը»¹⁸³: Ինչպէս այս յօ-
դուածը փորձած է ցոյց տալ, Մարգարայ
Աւագչէնցի խառնափնթոր կեանքին
«նուագագոյն փաստերը» եւ մանրապատ-
մութիւնը՝ բազմաթիւ factumներու մէջ
պատմուած, մեզ կը հրաւիրեն խորանալու
համաշխարհային պատմութեան վաղ ար-
դի շրջանի աւելի մեծ հարցերէն մէկ քա-
նիին մէջ: Ի մասնաւորի, երեք հիմնական
խնդիրներ, որոնք ուսումնասիրուող ժա-
մանակաշրջանին համար կարեւոր են, ա-
ւելի մօտէն կարելի է հասկնալ շնորհիւ ա-
նոր կեանքին եւ Ֆրանսական Արեւելա-
Հնդկական Ընկերութեան՝ Հնդկաց ովկիա-
նոսի վաղ պատմութեան պայմանական
պատմումներէ փոքր շեղումներու քննու-
թեան: Առաջին՝ անոր կեանքին իբրեւ
սկզբնաղբիւր ծառայող factumներուն ու-
շաղիր ընթերցումը կ'օգնէ աւելի լաւ
ըմբռնելու, թէ ինչպէս կը գործէին այս ի-
րաւական յուշերը վաղ արդի Ֆրանսայի
օրինական ոլորտին մէջ: Երկրորդ՝ անոր
կեանքը կ'օգնէ աւելի լաւ հասկնալու
Հնդկաց ովկիանոսի Ֆրանսական ծաւալ-
ման վաղ եւ յարաբերաբար անտեսուած
պատմութիւնը՝ Գոլպեռի Compagnie des

182 Emma Rothschild, *Globalization and the Return of History*, "Foreign Policy", 115 (summer 1999), pp. 106-116 (այստեղ՝ էջ 108):

183 Giovanni Levi, *On Microhistory*, "New Perspectives on Historical Writing", ed. Peter Burke, Cambridge, Polity Press, 2001, pp. 112-113.

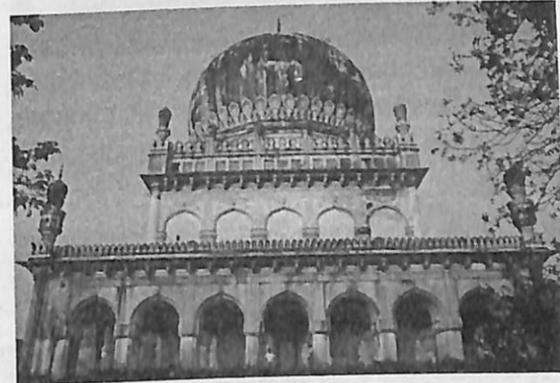
Indes Orientalesի օրերուն: Անոր կենսա-
պատումին պրիսմակով կրնանք խորացնել
հեռակայ ցանցերու մեր հասկացողութիւ-
նը՝ համեմատելով Ֆրանսական ու եւրո-
պական բաժնետիրական ընկերութիւնները
իրենց մենաշնորհային փառասիրութեամբ
եւ Նոր Զուղայի առեւտրական սփիւռքի
«պետականազուրկ» բնոյթը: Վերջապէս,
թերեւս ինչ որ ամենէն աւելի շահեկան է,
Մարգարայի կեանքին բացառաբար սովո-
րական պատմութիւնը անհրաժեշտ լուսա-
մուտ մը կը հայթայթէ Արեւելքի Ֆրան-

սական ընկալումները եւ Ֆրանսայի վախը
յարուցող կարգ մը համայնքները՝ հայ ու
հնդկի դրամատէրերն ու միջնորդները դի-
տելու համար: Առանց Մարգարայի կեան-
քի եւ դատական թուղթերու մանրավեր-
լուծման, հնարաւոր է, որ հայոց ու այլ ա-
րեւելեան ենթականերու վերաբերեալ արե-
ւելական մտածողութեան այս կառոյցը
ընդլայտակ մնացած ըլլար ու հետեւաբար՝
էպպէս անձանօթ:

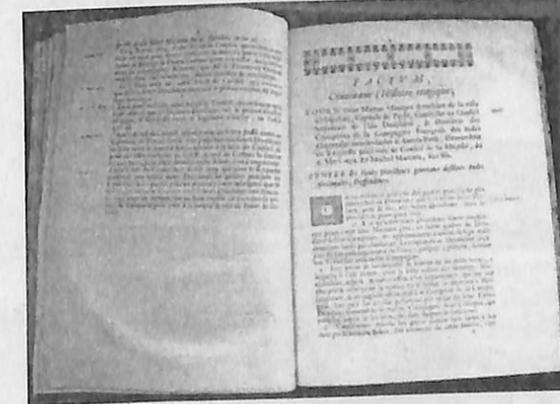
Հայերէնի թարգմանեց՝
ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏՁԵՈՍԵԱՆ

Սուլթան Ապտուլլահ Քուլթպ Օաֆի
Ակարը, Կոլքոնտա, 1650

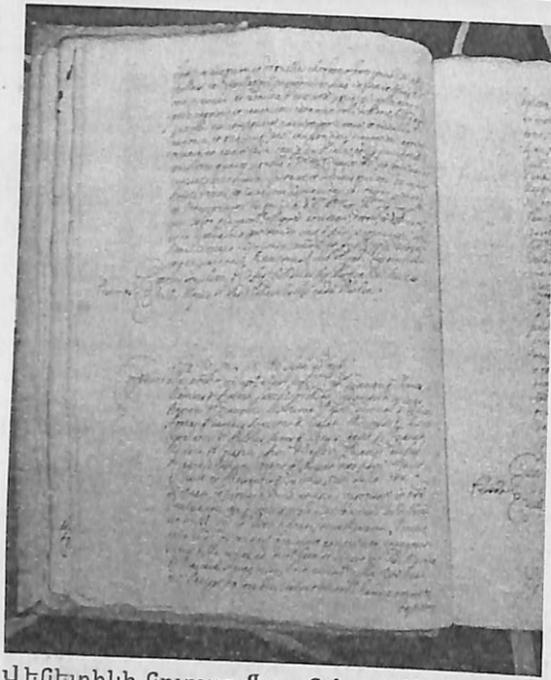
Սուլթան Ապտուլլահ Քուլթպ Օաֆի
դամբարանը Հայտերապատի մէջ

1676 թուականի factum մը Մարգարայի
կեանքի եւ դատավարութեան մասին

182 Emma Rothschild, *Globalization and the Return of History*, "Foreign Policy", 115 (summer 1999), pp. 106-116 (այստեղ՝ էջ 108):

183 Giovanni Levi, *On Microhistory*, "New Perspectives on Historical Writing", ed. Peter Burke, Cambridge, Polity Press, 2001, pp. 112-113.

Վեներաբիլի Գրոսար Ֆրանչեսքո Սիմպե-
նիի արձանագրությունը Վեներաբիլ Բնակող
Ջուդայեցի վաճառականներու վաւերա-
ցումով Մարգարայի ազնուական ծագումի
մասին: (ASV, Atti Notarile, 12070,
Protocolli, Francesco Simbeni, folios 194 r.)

Հասանարար Մարգարայի հօր անգարդ
տապանաքարը Նոր Ջուդայի գերեզմա-
նատան մէջ

Մարգարայի եղբոր Յովհաննէս կամ
Օհաննիս դի Մարգարայի տապանաքարը
Չինսուրայի Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ
եկեղեցոյ գաւիթէն ներս

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՆ ԻՐԱՆԻ ՆԱԴԻՐ ՇԱՀԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Քրիստիտե Կոստիկեան

Ժէ դարի սկզբում շահ Աբբաս Ա-ի կողմից Իրան բռնագաղթեցուած Հայու-
թեան մի ճիւղն աշխարհին յայտնի դար-
ձաւ Սպահանի արուարձանում Հաստա-
տուած Նոր Ջուղայի Հայկական Համայն-
քի ձեռներէց վաճառականների գործու-
նէութեան շնորհիւ: Ժէ դարը Նոր Ջուղա-
յի պատմութեան ամենածաղկուն շրջանն
էր, որին յաջորդեց աստիճանաբար անկու-
մը՝ կապուած Իրանում զարգացող քաղա-
քական իրադարձութիւնների, ինչպէս
նաեւ՝ արտաքին որոշ գործօնների հետ:

Ժէ դարի վերջից Իրանի Սեֆեան պե-
տութիւնն աստիճանաբար թուլանում է ու
ի վերջոյ 1722 թ. կործանուած աֆղանների
ապստամբութեան հետեւանքով: Նոր Ջու-
ղայի աստիճանաբար թուլացման սկիզբը
եւս ուսումնասիրողները կապում են Սե-
ֆեան շահ Սուլթան Յուսէյնի իշխանու-
թեան շրջանի (1694-1722 թթ.) հետ, երբ
ուժեղանում են պաշտօնեաների կամայա-
կանութիւնները, դրամաշորթութիւնը եւ
մահաբեղականացած Հայերի ոտնձգութիւն-
ներն իրենց քրիստոնեայ մեծահարուստ
ազգականների ունեցուածքի նկատմամբ¹,
մի հանգամանք, որը խրախուսուած էր դե-
ռես շահ Աբբաս Ա-ի կողմից շրջանառու-
թեան մէջ դրուած, այսպէս կոչուած, իմամ
Ջաֆարի օրէնքով²: Սակայն Նոր Ջուղայի

Հայութեան իսկական փորձութիւնները
սկսուած են Միր Մահմուդի գլխաւորած
աֆղանների կողմից 1722 թ. Սպահանի
պաշարման շրջանից³: Ականատեսի վկա-
յութեամբ՝ այնտեղի Հայ մեծահարուստնե-
րից պատանդներ են վերցուած եւ ահռելի
գումարներ դանձուած. այս ամենն ուղեկց-
ուած է այլեւայլ դաժանութիւններով ու
սպանութիւններով⁴:

Նոր Ջուղայի Հայութեան դրութիւնն
էլ աւելի է վատանում Նադիր շահի իշխա-
նութեան շրջանում⁵. արդէն ԺԸ դարի 40-
ականներին տեղի բնակչութեան եւ մեծա-
հարուստ ընտանիքների զգալի մասը հե-
ռացել էր Իրանից⁶: Հեռանալու պատճառ-
ները բազմաթիւ էին. դրանց մէջ կարելի է

րանի ասիմիլատորական քաղաքականութեան
հարցի շուրջը.- «Բանքեր Մատենադարանի», Ե-
րևան, 1956, թիւ 3, էջ 87-88, Մ. Կարապետեան,
Իմամ Ջաֆարի օրէնքը և արեւելահայերը,
«Պատմա-քանասիրական հանդէս», 1988, թիւ 1,
էջ 219-221:

3 Այս մասին հանգամանալից տե՛ս Յ. Տեր-Յով-
հաննէս, Պատմութիւն Նոր Ջուղայոյ որ յԱս-
պահան, հտ. Ա, Նոր Ջուղա, 1880, էջ 227-229,
240:

4 Մանրամասն տե՛ս Ա. Մաղալեան, Նադիր շահի
դարաշրջանի պատմագրական յուշարձանները,
Երևան, 2010, էջ 48-49, 53-55:

5 Թէև Նադիրի պաշտօնական թագադրութիւնը
տեղի է ունեցել 1736 թ. մարտի 9-ին, այնուամե-
նայնի, նա արդէն 1732 թուականից՝ շահ Թաֆ-
մասպ Բ-ին զահրնկէց անելուց յետոյ, Իրանի
փաստացի տիրակալն էր: Նադիր շահը սպա-
նուել է 1747 թ. յունիսին նրա դէմ կազմակեր-
պուած դաւադրութեան արդիւնքում (Ernest
Tucker, Nader Shah, Encyclopedia Iranica, online
edition <http://www.iranicaonline.org/articles/nader-shah>):

6 Ծ. Խաչիկեան, Նոր Ջուղայի հայ վաճառակա-
նութիւնը եւ նրա տնտեսաւտնտեսական կապե-
րը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում,
Երևան, 1988, էջ 51:

1 S. Aslanian, *From the Indian Ocean to the Medi-
terranean*, Berkeley, New York, London, p. 204.

2 Այս հրամանագրի հրապարակման մասին տե-
ղեկութիւններ կան Կարմելեան տարեգրութեան
մէջ (այդ մասին տե՛ս V. S. Ghougassian, *The
Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in
the Seventeenth Century*, Columbia University,
1995, p. 102, յղում՝ *Chronicle of the Carmelites*,
vol. I, p. 288): Այս օրէնքի ու դրա կիրառութեան
մասին տե՛ս նաեւ Յ. Փափազեան, *Սեֆեան Ի-*